

एम.ए. शिक्षणशास्त्र
सत्र - IV (CBCS)

कार्य शिक्षण

पेपर कोड - IDC-3

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के प्रभारी कुलगुरु, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	प्रा. प्रकाश महानवर संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
प्रा. डॉ. अजय भामरे प्रभारी प्र-कुलगुरु, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	

कार्यक्रम समन्वयक	: डॉ. संतोष राठोड प्राध्यापक, आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम प्रमुख, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
अभ्यासक्रम समन्वयक आणि संपादक	: श्रीमती. कोमल शिवाजी अंभोरे सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
अभ्यासक्रम लेखक आणि भाषांतर	: डॉ. भाऊसाहेब सोपान आंधळे सहयोगी प्राध्यापक, श्री. संत तुकाराम शिक्षण प्रसारक मंडळ अध्यापक महाविद्यालय, एम.एड., वडगाव मावळ, पुणे- ४१२१०६. : सौ. वंदना किशोरकुमार चौधरी सहाय्यक प्राध्यापक, आर. बी. टी. अध्यापक महाविद्यालय, डोंबिवली (पूर्व), ठाणे. : डॉ. सती शामराव शिंदे सहाय्यक प्राध्यापक, एच.बी.बी.एड. कॉलेज, वाशी, नवी मुंबई. : डॉ. नीला कामत सहयोगी प्राध्यापक (निवृत्त), गोखले एज्युकेशन सोसायटी कॉलेज ऑफ एज्युकेशन अँड रिसर्च, परळ, मुंबई.

फेब्रुवारी २०२३, प्रथम मुद्रण, ISBN: 978-93-95130-70-7

प्रकाशक संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.
--

अक्षरजुळणी मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय, सांताक्रुझ, मुंबई.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	प्रकरण	पृष्ठ क्रमांक
	विभाग १: कार्य शिक्षण: आयोग, धोरणे आणि उपगम	
१.	कार्य शिक्षण	१
२.	कार्य शिक्षण: आयोग आणि धोरणे	१७
३.	कार्य शिक्षणाचा उपगम	३८
	विभाग २: कार्य शिक्षणाचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक पैलू	
४.	कार्य शिक्षण आणि अभ्यासक्रम	५९
५.	कार्य शिक्षण- सामाजिक संदर्भ	७८
६.	कार्य शिक्षण आणि विकासासाठी बहुउद्देशीय शाळा	८८

SEMESTER IV
INTERDISCIPLINARY COURSE (IDC - 3)
WORK EDUCATION

Theory: 60 Internals: 40

Total Marks 100

Total Credits= 6

Course Objectives:

- To develop an understanding on the Concept of Work Education
- To develop an understanding of the Aims and Objectives of teaching Work Education
- To develop an understanding of the various aspects of Work Education
- To develop an understanding of the curriculum in Work Education
- To develop skills on interdisciplinary approach of Work education
- To develop an understanding of the social context of Work Education.

Module I: Work Education: Commissions, Policies and Approaches
(Credits 2)

Unit 1: Work Education

- a) Concept, Meaning, Objectives and Nature of Work education
- b) Work education – Characteristics, Principles, Need and Significance ,Areas of Work Education – i) Socially Useful Productive Work ii) Occupational exploration and innovative practices in work education.
- c) Strategies to promote Work Education: Field trips, field visits, community engagement, reflective journal writing, case studies.

Unit 2: Work Education: Commission and Policies

- a) Recommendations of Commissions for Work Education- Secondary Education Commission, Kothari Commission,
- b) Recommendations of Policies for Work Education- NEP 1986, Programme of Action 1992 and NEP 2020
- c) Role of State Government, Central Government, Universities, NGO's for Work Education

Unit 3: Approach of Work Education

- a) Methods for Teaching Learning activities related to work education – Demonstration Method, Project Method, Excursion Method and Discussion Method

- b) Evaluation in Work Education: Design of Work Education and Work Book, Practical Work and attainment, Developing certain tools, e.g. rating scale, check-list, Teacher's record, Observation schedule
- c) Qualities function and role of teacher in Work Education

Module 2: Theoretical and Practical Aspect of Work Education
(Credits 2)

Unit 4: Work education and Curriculum

- a) Syllabus of Work education, classification of students, planning of sessions, Planning of Sessions of Work education – Activities related to the better full filment of basic needs. Activities related to environmental awareness, Activities related to social service, Activities related to cultural heritage, and National integration.
- b) Relationship with other subjects in the school curriculum: Place of Work Education in the school curriculum.
- c) Difference of Work Education with Work Experience, Basic Education and Vocational Education.

Unit 5: Work Education in the Social Context

- a) Utility of Social Service Project – Removal of Social distances, importance of literary drive, first-aid, floor relief, etc.
- b) Utilization of Community Resources for Audio-Visual materials for teaching Work Education.
- c) Role of community in reference to work education

Unit 6: Multipurpose School for Work Education and Development

- a) Concept, Meaning, Need, Significance and Role of Multipurpose School
- b) Criteria for selection of Work Education in Schools, Teacher Education Institution and Higher Education
- c) Work Education and Development: Individual, Social, Political and Economic, National and International.

Module 3: Internal Assessment (Credits 2)

Sr. No.	Particulars	Marks
1.	Assignments (2*10)	30
2.	Case study/Projects/Posters and exhibits /Seminar/ Workshop/ Cooperative Learning /Blended Learning/Construction/NaiTalim-Experiential Learning /Open Book Assignment/ Class test	10

Suggested Tasks:

- Suggest any four skills related to language which can be acquired through any activity under work education
- Prepare a list of activities related to community service.
- Write any three activities related to environmental awareness.
- Design any topic using any one method of teaching work education.
- Prepare a detailed Report on Work Education in the National Education Policy 2020.

References:

- Aggarwal, J.C. and Aggarwal, S.P.(1987) Vocational Education New Delhi, doaba House Publishers
- Magre S,(2018) NaiTalim: Pedagogical Perspectives, Dnyan Prasarak Publication Private Ltd.Mumbai.
- Magre S,Francis R(2018)Project Based Activities: Insightful Journey, Dnyan Prasarak Publication Private Ltd. Mumbai
- Magre S, Francis R (2021) Best Practice in VENTAL, Notion Press, Chennai.
- Prakash, v, and Biswal (2008) Perspective on Education and Development, Revisting Education Commission, Shipra Publications
- Rashtriya, T. (2005). Vocational Education. New Delhi: APH Publishing Corporation
- Report of Secondary Education Commission (1952-53).
- Report of National Education Policy 1986
- Report of National Education Policy 2020.
- Sharma, A.P. (1984) contemporary Problems of Education, New Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd.

Webliography:

- http://cbseacademic.nic.in/web_material/publication/archive/workeducation.pdf
- http://cbseacademic.nic.in/web_material/Curriculum19/Main-Secondary/9_i_WORK_EDUCATION.pdf
- https://www.nios.ac.in/media/documents/dled/Block3_508.pdf
- <https://librarykvs.files.wordpress.com/2018/11/syllabus-for-work-education.pdf>

कार्य शिक्षण

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ कार्य शिक्षणाचे स्वरूप
- १.३ कार्य शिक्षणाची वैशिष्ट्ये
- १.४ कार्य शिक्षणाची तत्त्वे
- १.५ कार्य शिक्षणाची क्षेत्रे
- १.६ कार्य शिक्षण, प्रोत्साहन धोरण
- १.७ सारांश
- १.८ स्वाध्याय
- १.९ संदर्भसूची

१.० उद्दिष्टे

विद्यार्थी हे समजून शकतील:

- कार्य शिक्षणाची संकल्पना आणि अर्थ
- कार्य शिक्षणाची तत्त्वे, गरज आणि महत्त्व
- कार्य शिक्षणाचे स्वरूप
- सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त-उत्पादक कार्ये चे महत्त्व
- कार्य शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठीचे धोरणे

१.१ प्रस्तावना

प्रत्येक राष्ट्र शिक्षणाची एक प्रणाली / व्यवस्था प्रदान करण्यावर आपले लक्ष केंद्रित करते,जे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भावी जीवनात अत्यंत महत्त्वपूर्ण असलेली कौशल्ये आणि प्रतिभा विकसित करण्याची संधी देते. शिक्षणाचा शारीरिक श्रमाशी संबंध असावा किंवा कार्यशिक्षण हाच शिक्षणाचा मूलभूत घटक असावा, हे ठरवले पाहिजे.

कार्य शिक्षणाकडे, अर्थपूर्ण आणि हेतूपूर्ण शारीरिक श्रम म्हणून पाहिले जाते. ज्ञान, आकलनशक्ती आणि व्यावहारिक कौशल्य यांचा मेळ घालणारे उपक्रम कार्यशिक्षणात प्राधान्याने घेतले जातात, ते शैक्षणिक प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग म्हणून आयोजित केले

जातात. याकडे लाभदायक उत्पादन आणि निर्मितीदर्शक कार्य म्हणून पाहिले जाते, या दोन्ही गोष्टी विद्यार्थ्यांना पूर्णता आणि आनंदाच्या संवेदनाची प्राप्ती देतात.

कार्यशिक्षणा मध्ये, अशा उपक्रमांचा समावेश होतो, जे "व्यक्तिमत्व विकासावर लक्ष" केंद्रित करतात आणि मानवी जीवनासाठी महत्त्वाच्या असलेल्या विविध गरजा, जसे की आरोग्य आणि स्वच्छता, अन्न, कपडे, मनोरंजन तसेच बौद्धिक आणि मानसिक-शारिरीक कौशल्यांच्या स्थितीनुसार समाजातील सेवाभाव वृद्धीगत होण्यासाठी कार्यशिक्षण बालकाला लाभदायक आणि आत्म-समाधान मिळवून देणारी संधी देते. हे अनुभवावर आणि कृतीद्वारे शिकण्यावर लक्ष केंद्रित करते. कार्यशिक्षणाचे दैनंदिन महत्त्व विद्यार्थ्यांच्या सवयी आणि कौशल्यांद्वारे दाखवले जाऊ शकते. कार्यशिक्षणाचे उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांचे ज्ञान आणि सभोवतालचे आकलन वाढवणे आणि उपक्रमातून मिळालेल्या अध्ययन अनुभवाशी संबंधित आहे.

कार्य शिक्षणाची उद्दिष्टे:

१. कार्यशिक्षण हे त्यांच्या शरीराच्या मूलभूत मागण्या पूर्ण करण्यासाठी सातत्यपूर्ण वर्तन आणि सकारात्मक मानसिकतेला प्रोत्साहन देणे.
२. कार्यशिक्षण हे व्यक्तींना त्यांच्या सभोवतालच्या परिस्थितीबद्दल आणि लोक आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांबद्दल अधिक जागरूक करणे.
३. कार्यशिक्षण हे कठिण परिश्रम केल्याबद्दल स्वतःमध्ये अभिमानाची भावना निर्माण करते आणि त्याचे महत्त्व समजण्यास शिक्षित/सक्षम करते.
४. कार्यशिक्षण हे समाजाला आकर्षक वाटणारी मूल्ये निर्माण करण्यात मदत होते. एकाग्रता, वक्तृशीरपणा, विवेकी दृष्टीकोण, कर्तव्यदक्षता या सवयीप्रमाणेच स्वच्छता, स्वावलंबन, कठोर परिश्रम, समर्पण, चिकाटी, लवचिकता, स्वयं शिस्त, सामाजिक शिस्त यामुळे प्रभावी शिक्षण कौशल्ये विकसित होण्यास मदत होते, जी केवळ पुस्तके वाचून किंवा ऐकून प्रभावीपणे होऊ शकत नाही. परंतु, विद्यार्थी विविध उपक्रमां मध्ये एकत्र गुंतल्यावर विकसित केले जाऊ शकतात. सामाजिकदृष्ट्या फायदेशीर मूल्ये आणि सद्गुण नैसर्गिकपणे वाढतात.
५. कार्यशिक्षणात स्वच्छता, पोषण आणि अन्न नियमांचा तपशीलवार समावेश होतो. कार्य-आधारित शिक्षणाद्वारे, ते जागरूकता प्राप्त करतात आणि परिसर स्वच्छ कसा ठेवायचा हे शिकतात.
६. कार्यशिक्षणात स्वतःला सर्जनशीलपणे व्यक्त करण्याची क्षमता वाढवणे. प्रत्येक मुलाला नैसर्गिकरीत्या सर्जनशीलपणे व्यक्त करण्याची क्षमता असते. कलात्मक कार्यक्रमांचे नियोजन केल्यानंतर, कार्यशिक्षणामुळे वैयक्तिक आत्म-अभिव्यक्तीसाठी संधी देते.
७. कार्यशिक्षण हे स्थानिक आणि राष्ट्रीय सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याशी संबंधित भावना समजून घेण्याची आणि मूल्य देण्याची क्षमता विकसित करते.

८. कार्यशिक्षण हे लोकांना त्यांच्या नेतृत्व कौशल्याची भावना विकसित करण्यात मदत करते. काही विद्यार्थी लाजाळू आणि अनिच्छुक नेते असतात, त्यांना कार्य शिक्षणाद्वारे संधी प्रदान केल्या जातात ज्यामुळे नेतृत्व कौशल्ये वाढवणे आणि विविध उपक्रमांद्वारे जोपासणे आवश्यक आहे.
९. कार्यशिक्षण हे विद्यार्थ्यांना जीवनातील "वास्तव" आव्हानांसाठी तयार करणे हे शिक्षणाचे मूळ उद्दिष्ट आहे. महत्वाच्या जीवन कौशल्यांचे संपादन, समस्या सोडवणे, निर्णय घेणे, सर्जनशील विचार, गंभीर विचार, सहानुभूती आणि प्रभावी संवाद यासारखी जीवन कौशल्ये वाढविण्यात विद्यार्थ्यांना मदत करून, कार्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना दैनंदिन जीवनातील मागण्या आणि आव्हानांना सामोरे जाण्यास सक्षम होण्यास मदत करते.
१०. कार्यशिक्षण द्वारा काम आणि शिक्षण यांच्यात दुवा निर्माण करते तसेच विद्यार्थी विविध कार्यस्थळांचे ज्ञान आणि अनुभव मिळवू शकतात.

१.२ कार्यशिक्षणाचे स्वरूप

कार्य शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य करणे, हे विद्यार्थ्यांना सामाजिक गरजा आणि वैयक्तिक प्राधान्यांनुसार जुळणे आवश्यक आहे. सर्जनशीलता वाढवणाऱ्या आणि एकसंध शिक्षणाचे वातावरण सुलभ करणाऱ्या कामाच्या वातावरणात व्यस्त राहण्यात विद्यार्थ्यांना आनंद होतो.

कार्यशिक्षणाचा उद्देश शिक्षणाचा अनुभव प्रदान करणे, प्रत्येक विद्यार्थ्याला वेगवेगळ्या पद्धतीने कौशल्ये वापरण्यास सक्षम करते आणि समाजाच्या कल्याणासाठी मूल्य आधारित व्यवहार वाढवते. स्वातंत्र्य, उपयुक्तता, सहकार्य करण्याची इच्छा, संघात काम करणे, लक्ष केंद्रित करणे आणि लोकांशी संयम राखणे यासारख्या सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण मूल्यांची श्रेणी प्रदानावर कार्य शिक्षण पद्धती लक्ष केंद्रित करते ज्यामुळे कार्यक्षम कार्य सुनिश्चित होते.

कार्यशिक्षण हे एक प्रकारचे ज्ञान आहे, जे मानव आणि समाजाच्या कल्याणाविषयी जागरूकता वाढवते आणि समुदाय आणि सामाजिक सेवांसाठी समान महत्त्व ठेवते. कला-केंद्रित शिक्षण हे कार्यशिक्षणाशी जवळून जोडलेले आहे कारण ते प्रत्येक क्षेत्रात काम करताना शिकण्यावर भर देते.

१.३ कार्य शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

कार्यशिक्षण विद्यार्थ्यांना सध्याच्या सामाजिक गरजांसाठी तयार होण्यास पुरेसे ज्ञान आणि कौशल्ये विकसित, सक्षम करते आणि हात धरून आणि तपशीलवार चरणवार उपक्रमांद्वारे ज्ञान, वृत्ती आणि कौशल्ये प्रदान करते. बर्खाददा याला एक लागू केलेला अभ्यासक्रम किंवा कधी कधी सहशालेय अभ्यासक्रम म्हणूनही पाहिले जाते जे संपूर्ण शिक्षण कौशल्ये वाढवते. कार्य शिक्षण हे व्यवहार केलेल्या अभ्यासक्रमासोबत हातात हात घालून कार्य करते अशा प्रकारे स्थानिक, जागतिक, आर्थिक उपक्रमांचा एक भाग म्हणून केवळ वर्गाच्या चार भिंतींमध्येच मर्यादित न राहता वर्गाच्या बाहेर त्याचा अनुभव वाढवण्याची परिस्थिती प्रदान

करते. जीवनात महत्वाच्या असलेल्या सर्व उपक्रमांसाठी ज्ञान, आकलन, उपयोजनाची व्यावहारिक कौशल्ये आणि मूल्यांवर प्रामुख्याने प्रकाशित करतात.

- हात-मेंदू /कृती-मती यांच्या कार्यत समन्वय स्थापण करते.
- सामाजिक दृष्ट्या उत्पादक, अंगमेहनतीच्या शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये समर्पक आहे.
- हा अध्ययन प्रक्रियेचा अविभाज्य आणि महत्वाचा भाग आहे.
- हे समाजासाठी फायदेशीर संधी आणि उत्पादक कार्याच्या रूपात पाहिले जाऊ शकते.
- सर्व प्रकारच्या शिक्षणशाखांसाठी आवश्यक आहे.
- प्रामुख्याने कृतीशिकण्यावर भर देते.
- विचार कौशल्य वाढवणे, योग्य निर्णय घेऊन समस्या सोडवणे यास महत्त्व देते.

१.४ कार्य शिक्षणाची तत्त्वे

रवींद्रनाथ टागोर यांनी म्हटल्याप्रमाणे, सामाजिक-सांस्कृतिक पुनर्जागरणासाठी शारीरिक श्रमाशिवाय शिक्षण घेता येत नाही. प्रत्येक शिष्याने त्याच्या विशिष्ट समुदाय क्षेत्रातून बाहेर पडून मानवतेच्या सेवेत भाग घेतलाच पाहिजे. आपल्या कामाकडे शिक्षणाचा मार्ग म्हणून पाहिले पाहिजे, कारण "अनुभव" ही आपल्या मनाची खिडकी आहे.

- विद्यार्थ्यांच्या क्षमता, आवडी आणि गरजांवर आधारित असते.
- विविध शैक्षणिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या कौशल्यांना चालना देते.
- वैयक्तिक विकासासाठी योगदान देते.
- व्यावसायिक तयारी आणि उत्पादन कार्यक्षमता वाढवते आणि सुधारते.
- विद्यार्थ्यांला विविध साधने, पद्धती, साहित्य आणि वस्तुंशी संवाद साधण्याची संधी मिळण्यास मदत करते.
- समुदाय सेवेशी संबंधित अटी शिकण्याची संधी देते.
- लोकांना कामाची ओळख करून देते.
- खुल्या मनाचे बनवते.
- कामाचा सन्मान आणि सकारात्मक वृत्ती, दृष्टीकोन देते.
- शाळा आणि समुदाय यांच्यात चांगले आणि निरोगी संबंध निर्माण करते.
- सहकार्यात्मक, सहयोगी दृष्टीकोन देते.
- सर्जनशीलता आणि कल्पनाशक्तीची क्षमता विकसीत करते.

ही व अशी, उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व्यावसायिक शिक्षणाची मोठी गरज आहे. व्यावसायिक शिक्षणाचा केंद्रबिंदू पुढील दृष्टिकोनातून ओळखता येतो.

- कामाचे वातावरण जाणून घेण्यासाठी प्रत्येक व्यक्ती, कुटुंब आणि समुदायाच्या पोषण, आरोग्य आणि स्वच्छतेच्या गरजा निश्चिती करा.
- विविध क्षेत्रातील फेलोशिप्सच्या उत्पादक प्रयत्नांबद्दल स्वतःची जाणीव ठेवा. विविध सामाजिक उपक्रमांची माहिती गोळा करण्यासाठी उपयुक्त.
- विविध उत्पादक साधने आणि साहित्य कसे निवडायचे, मिळवायचे, ठेवायचे आणि कसे वापरायचे ते कार्य वातावरण शिकवते हे नवीन कौशल्ये एकत्रित करण्यास देखील मदत करते.
- उत्पादक कार्य आणि सेवा उपलब्धी आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास वाढवते.
- पर्यावरणाविषयी सखोल दृष्टीकोन, तसेच सामाजिक बांधिलकी, जबाबदारी आणि सदस्यत्वाचे शहाणपण मिळवा. हे लोकांना आपलेपणाची भावना देते.
- समाजातील कामगारांना अत्यंत आदर दाखवण्यासाठी अंगमेहनतीचा आदर वाढवणे.
- चांगल्या कामाच्या सवयी, सचोटी, शिस्त, कार्यक्षम काम आणि चांगले काम तयार करा.
- विविध क्षेत्रातील उत्पादक कार्य आणि सेवा परिणाम आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान वाढवण्यास मदत करतात.
- समाजाचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी सभोवतालची चांगली समज आणि जबाबदारीची भावना विकसित करा.
- बदलाच्या संभाव्यतेबद्दल लोकांना माहिती देण्यासाठी समाजातील सामाजिक-आर्थिक समस्या ओळखणे.

विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतील सर्व मुलांचे संगोपन करण्यासाठी समान शैक्षणिक वातावरण निर्माण करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. जर कार्यशिक्षण आणि ज्ञान वेगवेगळ्या मार्गाने जात असेल तर समाजाशी कधीही जोडले जाणार नाही, समाज आणि शैक्षणिक संस्था यांच्यातील पृथक्करण वाढवत असेल तर मोठी शैक्षणिक विभागणी आहे. नोकरी आणि शिक्षण या दोन्हीशी त्यांचा संबंध नसल्यामुळे, तरुणांना आवश्यक असलेली जीवनकौशल्ये लुटण्याचा हा सर्वात मोठा घटक आहे. याचा अर्थ दैनंदिन जीवनात प्रासंगिक, तर्कसंगत आणि व्यावहारिक असा आहे वास्तविक-जागतिक उत्पादन कार्ये विद्यार्थ्यांना केवळ शिकण्याच्या प्रक्रियेत सामील करून घेण्यासाठी शिकवणी "मूल्य" प्रदान करत नाहीत तर "ज्ञान" प्रदान करतात आणि नैसर्गिकरित्या जीवन कौशल्ये विकसित करतात. शिक्षण आणि कार्यभाव यांची सांगड घालण्याबरोबरच, शिक्षणात ज्ञान, जीवन कौशल्ये आणि मूल्ये यांची उद्दिष्टे साध्य केली आहेत. व्यावसायिक शिक्षणाला मानसिक आणि सामाजिक पाया आहे. केवळ पुस्तकी

ज्ञानामुळे मुलांच्या शिक्षणात उदासीनता निर्माण होते, तर कृती करून शिकणे त्यांना नवसंजीवनी देते आणि परस्परसंवादी शिक्षणाला चालना देते.

१.५ कार्य शिक्षण क्षेत्र

सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त आणि फलदायी कार्य:

गांधींच्या मूलभूतशिक्षण तत्त्वज्ञानाच्या प्रकाशात कार्यकेंद्रीत साक्षात सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त आणि उत्पादक नोकऱ्या विकसित केल्या पाहिजेत. गांधींनी सांगितलेल्या, "मूलभूत शिक्षणात हस्तकलेची भूमिका केद्रस्थानी होती". कारण मुलांमध्ये आणि मानवांमध्ये, शरीर, मन आणि आत्मा यांच्यातील सर्वोत्तम गोष्टी बाहेर आणण्यासाठी त्या शिक्षणाचा हा अर्थ होता.

त्यांच्या मते, "साक्षरता म्हणजे शिक्षण नाही" संपूर्ण अभ्यासक्रम मूलभूत कौशल्यां भोवती विणलेला असावा. पटेल आयोगाने मूलभूत शिक्षणावरील गांधींचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट करण्यासाठी "कामात आणि कामाद्वारे शिक्षण" हा शब्द वापरला. समाजोपयोगी आणि फलदायी कार्य हे प्रामुख्याने कार्यशिक्षणाचे "साधन" आहे आणि कार्यशिक्षण हे प्रत्यक्ष कार्यद्वाराच पोहोचवले पाहिजे. शिक्षण कार्यकेंद्रीत असले पाहिजे या तत्त्वावर जोर देण्याचा हेतू आहे. सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त आणि उत्पादक कार्याचा उद्देश, संपूर्ण व्यक्तीच्या सुसंवादी विकासास प्रोत्साहन देणे हा आहे: शरीर, मन आणि आत्मा यांचे समाधानासाठी पण समाजोपयोगी उत्पादक श्रमाला सामाजिक उपयुक्तता असते. सत्य, अहिंसा, स्वातंत्र्य, श्रमप्रतिष्ठा, सहकार्य आणि वर्गहीन समाज: ही गांधींची मूल्ये रुजवण्याचे हे एक "साधन" आहे. जीवन आणि शिक्षण, शिक्षण आणि कार्य यातील अंतर कमी करा, हे शिकणे प्रभावी आणि उपयुक्त बनवते. हे ज्ञान आणि कारागिरी, सिद्धांत आणि सराव एकत्र करते. राष्ट्रीय उत्पादकता आणि स्वावलंबनात वाढ करण्यास ते योगदान देऊ शकते. त्यामुळे जगणे आणि शिकवणे यांच्यात "योग्य संवाद" होतो. हे मुलाचे व्यक्तिमत्व समृद्ध करते आणि त्याला/तिला सर्जनशील क्षमता आणि विविध क्षमता विकसित करण्यास मदत करते.

उद्दिष्टे:

या कार्यक्रमाची उद्दिष्टे अशी असतील:

- एखाद्या व्यक्तीचे सुसंगत व्यक्तिमत्व विकसित करणे
- लोकांना सत्य बोलणे, अहिंसा, सहकार्य, श्रमप्रतिष्ठा, सहिष्णुता, आत्मस्वातंत्र्य या मूल्यांची जाणीव करून देणे.
- हे शिक्षण शैक्षणिक ज्ञानाचा सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त कार्य आणि हस्तकला यांच्याशी संबंध जोडण्यात मदत करते.
- जीवनाला काम आणि शिक्षणाशी जोडून आजकाल लोकांचा ताण कमी करण्यात मदत होते.
- हे स्वयंरोजगार किंवा व्यक्तीची सर्जनशील उत्पादकता देखील वाढवते.

- व्यक्तींची व्यक्तीगत कौशल्ये आणि बुद्धिमत्ता विकसित करणे आणि त्यांच्या आवडत्या, संबंधित क्षेत्रात त्यांचे कौशल्य निर्माण करणे.
- मुलांना केवळ वर्गातच नव्हे तर समाजातून आणि बाहेरील वातावरणातून व्यावहारिकदृष्ट्या शिकवणे.
- मुलांना स्वावलंबी बनवून देशातील बेरोजगारीचे प्रमाण कमी करणे, जेणे करून ते सामाजिक समस्यांचा सामना करू शकतील आणि त्यांचे काम सुरू करू शकतील.
- कामाच्या यांत्रिक व्यायामामध्ये एक सर्वात महत्वाची हस्तकला किंवा समान प्रदाता आणि किमान एक उपकंपनी हस्तकला किंवा समान प्रदाता यांचा समावेश असेल.

(अ) मुख्य हस्तकला आणि सेवा:

i) आरोग्य आणि स्वच्छता:

औषधी वनस्पती वाढवणे, संसर्गजन्य रोगांचे निर्मूलन, पॅरामेडिकल प्रदाता,

ii) अन्न:

कृषी-उद्योग, स्वयंपाकघर बागकाम, भांडी संस्कृती, पीक आणि बियाणे उत्पादन, शेती अवजारांची दुरुस्ती, मृदा संवर्धन आणि निर्जन मार्ग नियंत्रण, फलोत्पादन, पशुपालन आणि दुग्धव्यवसाय, मधमाशी पालन, कोंबडी पालन, मत्स्यपालन, बेकरी, मिठाई स्वयंपाक.

iii) निवारा:

मातीची भांडी, गवंडी काम, कार्यशाळा व्यायाम (यांत्रिक), कार्यशाळा व्यायाम (इलेक्ट्रिकल), कार्यशाळा व्यायाम (इलेक्ट्रॉनिक्स) छडी आणि बांबूचे काम, घरकाम, फाउंड्री काम, कार्पेट विणकाम.

iv) कपडे:

कापूस, लोकर, रेशीम आणि वेगवेगळ्या तंतूंचे उत्पादन, विणकाम, गेट ड्रेस मेकिंग, विणकाम, होजियरी वर्क, एम्ब्रॉयडरी वर्क, गेट ड्रेस डिझायनिंग, लेदर बेस्ड वर्क.

v) संस्कृती आणि मनोरंजन:

खेळणी आणि बाहुल्या बनवणे, वाद्ये बनवणे आणि दुरुस्त करणे, खेळाच्या मैदानाची उपकरणे बनवणे, छपाई, पुस्तके बांधणे, स्टेशनरी बनवणे

(ब) दुय्यम हस्तकला/सेवा:

(i) आरोग्य आणि स्वच्छता:

परिसराची स्वच्छता, विहीर आणि तलाव आणि कचऱ्याची विल्हेवाट, शौचालय सुविधा आणि कंपोस्ट खड्डे बांधणे, टूथपेस, टूथ पावडर, साबण, डिटर्जंट्स, जंतुनाशक,

प्रथमोपचार पेटी, कचरा तयार करणे- कागदाच्या टोपल्या; धुळीचे डबे, कचऱ्याचे डबे, झाडू, ब्रश, कोबवेब क्लीनर, डस्टर, मॉप्स इ., भेसळ शोधणे,

(ii) अन्न:

खते आणि कीटकनाशकांचे वितरण, अन्नाची प्रक्रिया आणि जतन, मशरूम संस्कृती, खांडसारीगुर, कॅडी बनवणे, केटरिंग, जाम, जेली, स्क्वॅश, लोणचे, बारी, पापड, पॅकिंग अन्न आणि विपणन इ.

(iii) निवारा:

घर, गाव आणि शहर नियोजन, लाख संस्कृती, इमारतींचे नूतनीकरण आणि किरकोळ दुरुस्ती, फिटिंग, फर्निचर आणि घरगुती वस्तू, घराची सजावट, बागकाम, पृष्ठभागाची सजावट, अंतर्गत सजावट, सजावटीच्या तुकड्यांचे बांधकाम, प्लास्टर ऑफ पॅरिसचे काम, खडू आणि मेणबत्ती बनवणे, चुनखडी बनवणे.

(iv) कपडे:

वेगवेगळ्या तंतूंचे कताई, रंग आणि छपाई, कपड्यांची दुरुस्ती, कपडे धुण्याचे काम.

(v) संस्कृती आणि मनोरंजन:

संगीत, नृत्य, गायन, अभिनय, स्टेज क्राफ्ट, पोशाख बनवणे, प्रदर्शन भरवणे.

१.६ कार्य शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरणे

अ) क्षेत्र सहल:

क्षेत्र सहल म्हणजे नियमित वर्गाच्या बाहेर जाणे, ज्यात मुले नवीन गोष्टींचा प्रयत्न करू शकतात, असामान्य अनुभव घेऊ शकतात आणि मौल्यवान अस्तित्वाचे धडे अभ्यासू शकतात. क्षेत्र सहली मुळे असंख्य ज्ञानस्थाने होऊ शकतात ज्यामध्ये विद्यालयीन, महाविद्यालयीन विद्यार्थी नवीन आवडीचे ठिकाण पाहू शकतात आणि असाधारण अनुभव घेऊ शकतात. एखादी सहल तुम्हाला जवळच्या ठिकाणी घेऊन जाऊ शकता किंवा तुम्हाला दुसऱ्या शहरात बसनेही जावे लागेल. असो, शिकणे विविध वातावरण अनुभवणे आणि नवीन गोष्टी करून पाहणे हा क्षेत्र सहलीचा प्रमुख उद्देश असतो.

परस्परसंवादी शिक्षण:

क्षेत्र सहल, सर्व विद्यार्थ्यांना वास्तविक जीवनातील अनुभव प्रकाशात आणण्यात मदत करते. विद्यार्थ्यांना ते शिकत असलेल्या गोष्टींशी संवाद साधू देते. हा अनुभव पाठ्यपुस्तकातील संकल्पना वाचण्यापलीकडे जातो कारण मुले शारीरिकरित्या सहभागी होऊ शकतात. जेव्हा ते वर्गातून बाहेर पडतात, तेव्हा ते बाहेरील जगाशी जोडले जाण्यास मदत करते.

वेगवेगळ्या वातावरणात प्रवेश:

क्षेत्र सहल मुळे विद्यार्थ्यांना शाळेच्या चार भिंतींच्या बाहेर असलेल्या अपरिचित व अथांग अशा वातावरणाचा अनुभव देतात. विद्यार्थी ऐतिहासिक कलाकृती, व्यावसायिक आणि सामाजिक महत्त्व असलेले ठिकाण पाहू शकतात. प्रत्येक प्रत्यक्ष अध्ययन अनुभव हा ज्ञानभांडार वाढवतो आणि महत्त्वाच्या शैक्षणिक सिद्धांतांना सामर्थ्य देतो. त्यांना हे समजू शकते की ते वर्गात जे शिकतात, ते त्यांना वास्तविक-जगातील समस्या सोडविण्यास सहाय्यक ठरू शकते, ज्यामुळे त्यांना लोक म्हणून साचेबद्ध केले जाते.

सामाजिक आंतरक्रिया:

क्षेत्र सहल वर्गखोली सोडून विद्यार्थ्यांना वेगळ्या सामाजिक वातावरणात आणते. क्षेत्र सहली दरम्यान विद्यार्थी प्रौढांच्या नवीन गटांना भेटतात आणि इतर मुलांशी संवाद साधतात. हा नवीन संवाद त्यांना वेगवेगळ्या वातावरणात कसे वागावे याचे महत्त्वाचे धडे शिकवतात. क्षेत्रसहलीत विद्यार्थ्यांमध्ये सामुहिक कार्य आणि समुदायाला प्रोत्साहन मिळाले, कारण ते एकत्र नवीन वातावरण अनुभवतात.

सामाजिक-आर्थिक वाढ:

जे विद्यार्थी क्षेत्र सहलीला जातात ते अधिक सहानुभूतीशील आणि सहनशील बनतात. अशा वेळी उपस्थित राहिल्याने गंभीर विचारसरणी सुधारते आणि विद्यार्थ्यांना विविध विषयावर विधायक दृष्टिकोनातून विचार करण्याची संधी मिळते.

वर्गातील कंटाळा दूर होतो:

सर्व दैनंदिन कामांमुळे एक कंटाळवाणे वातावरण बनवते, आम्ही हे वाक्य अनेकदा ऐकले आहे. वर्गातील अनुभव अनेकदा नीरस आणि कंटाळवाणा होऊ शकतो. सक्रियशिक्षणाचा घटक आणण्यासाठी, क्षेत्रसहल ही एक चांगली संधी आहे. त्यामुळे वर्गातील नियमित व्याख्यानांमुळे येणारा कंटाळा दूर होतो आणि विद्यार्थ्यांची नवनविन शिकण्याची आवड व उमेदीला उत्तेजित करते, सैद्धांतिकदृष्ट्या विषय कितीही कंटाळवाणा असला तरीही त्यासाठी उत्साह वृद्धीगत होत असतो.

शैक्षणिक प्रभाव:

क्षेत्रसहल आणि त्याद्वारे अध्ययन, ही संकल्पना अधिक संस्मरणीय बनवते. पारंपारिक शिक्षणाशी संघर्ष करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हुशार आणि आत्मविश्वासू बनण्यास मदत होते. अशा संकल्पना विविध माध्यमांतून आणि पद्धतींद्वारे मांडल्या जातात. म्हणून सर्वसमावेशक शिक्षण सामग्रीमध्ये यांचा प्रवेश केला जातो.

ब) क्षेत्र भेटी:

क्षेत्र भेट ही प्रत्यक्ष वैयक्तिक अनुभवांद्वारे भौगोलिक संकल्पना, घटक आणि प्रक्रिया विकसित करण्यात मदत करतात. हे आपल्याला मानव आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंध समजून घेण्यास मदत करते. हे भूगोल अध्ययन अधिक मनोरंजक बनवते आणि ज्ञानाच्या

वापरास समर्थन देते. हे तुम्हाला तुमच्या निवडलेल्या क्षेत्राच्या सामाजिक, ऐतिहासिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक तथ्यांबद्दल तुमची समज आणि संवेदनशीलता विकसित करण्यात मदत करेल.

- (i) निरीक्षणाद्वारे लक्ष केंद्रित करणार्या विषयांचा विद्यार्थ्यांमध्ये त्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेवर दीर्घकालीन आणि बहुसंवेदी प्रभाव पडतो.
- (ii) क्षेत्र भेटीतील विविध ठिकाणे, हवामान आणि स्थलाकृतिक ठिकाणांबद्दल प्राथमिक माहिती मिळवण्याची संधी देते.
- (iii) विद्यार्थ्यांना भौतिक आणि सांस्कृतिक घटक आणि त्यानुसार जुळवून घेण्याची मानवाची क्षमता यांच्यातील संबंध समजतात.
- (iv) विद्यार्थ्यांना स्थानिकांशी संवाद साधण्याची, त्यांची संस्कृती, खाद्यपदार्थ, पेहराव याविषयी जाणून घेण्याची आणि त्यांच्या समस्यांबद्दल जागरूक राहण्याची संधी मिळते;
- (v) विद्यार्थी जागरूक असतात आणि या प्रदेशांशी संबंधित असल्याची भावना विकसित करतात आणि त्यांचे निरीक्षण आणि तर्क कौशल्य देखील सुधारतात.
- (vi) प्रत्यक्ष भेटीमुळे विद्यार्थ्यांना विविध संकल्पना, घटक आणि प्रक्रियांची जाणीव होण्यास मदत होते.
- (vii) विद्यार्थ्यांना मानव आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंबंध समजतात;
- (viii) विद्यार्थी निवडलेल्या क्षेत्राच्या ऐतिहासिक, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक तथ्यांबद्दल त्यांची समज आणि संवेदनशीलता वाढवू शकतात;
- (ix) क्षेत्रभेटी द्वारा भूगोल अध्ययन अधिक मनोरंजक बनवते आणि ज्ञानाच्या वापरास समर्थन देते;

क) सामुदायिक प्रतिबद्धता:

सामुदायिक प्रतिबद्धता ही एक अध्ययन आणि अध्ययनाची रणनीती आहे जी अर्थपूर्ण समुदाय आधारित अध्ययनाला सूचना आणि प्रतिबिंबांसह एकत्रित करते ज्यामुळे परस्पर आणि प्रतिबिंब यावर अधिक जोर देऊन अध्ययन अनुभव समृद्ध होतो.

सामुदायिक सहभाग:

हा एक अध्यापनशास्त्रीय दृष्टीकोन आहे जो मार्गदर्शन, संदर्भ-प्रदान, मूलभूत ज्ञान आणि बौद्धिक विश्लेषणाद्वारे समर्थित असलेल्या अनुभवातून सर्वाधिक सखोल शिक्षण मिळते. हा शास्त्रीय आधारावर आधारित आहे. अभ्यासक्रमाच्या वैचारीक आणि अभ्यासपूर्ण युक्तिवादांवर वैयक्तिक निरीक्षण आणि सामाजिक परस्परसंवादावर आधारित विचारशील ज्ञान आणि कल्पना आणण्याची विद्यार्थ्यांसाठी संधी व्यक्ती आणि अभ्यासक्रमाच्या सामग्रीसाठी अध्ययन अनुभवात सखोलता आणते. ज्या समुदायांचा आम्ही एक भाग

आहोत ते आमच्या प्राध्यापकांच्या आणि विद्यार्थ्यांच्या संसाधनांचा फायदा घेऊ शकतात, तर अभ्यासक्रम शक्तिशाली मार्गांनी शैक्षणिकदृष्ट्या परिवर्तनीय असू शकतात.

सामुदायिक सहभागाचे महत्त्व:

शैक्षणिक:

- विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन, अभ्यासावर सकारात्मक परिणाम होता.
- विद्यार्थ्यांना "वास्तव जगात" जे सापडले, मिळाले आहे ते वापरण्याची क्षमता सुधारते.
- अध्ययनाच्या परिणामांवर सकारात्मक प्रभाव ज्यामध्ये समजण्याची प्रमाणित जटिलता, त्रासाचे विश्लेषण, समस्या सोडवणे, महत्त्वाचे विचार, आणि संज्ञानात्मक विकास.
- जटिलता आणि अस्पष्टता समजून घेण्याची सुधारित क्षमता.

वैयक्तिक:

- खाजगी परिणामकारकता, खाजगी ओळख, धर्मनिरपेक्ष वाढ आणि नैतिक विकासाचा मोठा अनुभव प्राप्त होतो.
- अधिकाधिक परस्पर विकास, प्रामुख्याने इतरांसोबत छान चित्रे काढण्याची क्षमता आणि व्यवस्थापन आणि शाब्दिक देवाणघेवाण क्षमता वृद्धीगत

सामाजिक:

- अल्प रूढीवादी आणि अधिक आंतर-सांस्कृतिकता समजून घेणे.
- सुधारित सामाजिक दायित्व आणि नागरिकत्व क्षमता वृद्धीगत
- सुरु झाल्यानंतर नेटवर्क कॅरियरमध्ये अधिक सहभाग

आयुष्य, करिअर:

- अभ्यास आणि व्यावसायिक संधींसाठी तज्ञ आणि नेटवर्क सहभागींशी संपर्क
- अधिक शिक्षणात्मक अभ्यास, व्यवस्थापन क्षमता आणि खाजगी कार्यक्षमता यामुळे अधिक संधी मिळू शकतात.

ड) चिंतनशील अहवाल लेखन:

प्रतिबिंबित अहवाल, रिफ्लेक्टिव जर्नल हे भूतकाळातील नोंदींचे वाचन आणि नव्याने मिळवलेल्या ज्ञानाबद्दल लिहिण्याबद्दल देखील आहे. हे शिकण्यात प्रगती करण्यासाठी आणि अध्ययन अनुभव सखोल करण्यासाठी एक शक्तिशाली साधन आहे. त्यामुळे रिफ्लेक्टिव्ह जर्नलिंग हा प्रगतीपथावर असलेल्या कामाबद्दल गंभीर आणि विश्लेषणात्मक

विचार करण्याचा एक मार्ग आहे. तुमच्या कामाचे वेगवेगळे पैलू कसे जोडलेले आहेत हे ते दाखवते.

लेखीत अहवाल /जर्नल रेकॉर्ड:

सामग्री अभ्यास नोट्स, माझ्या कामावरील गैर-सार्वजनिक टिप्पणी, गॅलरी भेटीतील नोट्स आणि चित्रे, कोट्स, व्याख्यानांचे उतारे, शिकवण्या, पुस्तके, मासिक फोटो आणि अगदी स्केचेसचे स्वरूप घेते.

विद्यार्थी शिक्षकांसाठी, रिफ्लेक्शन जर्नल ही विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या अनुभवाची खाजगी फाइल आहे. हे असे क्षेत्र आहे ज्यामध्ये शिकणारा त्यांची निरीक्षणे आणि परिस्थितींवरील प्रतिक्रिया नोंदवू शकतो आणि त्याची प्रतिकृती तयार करू शकतो, ज्याचा उपयोग विचार करण्याच्या पद्धती शोधण्यासाठी आणि परीक्षण करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. चिंतनशील जर्नल लेखन म्हणजे केवळ काय घडले याचे वर्णन करणे किंवा घटना किंवा परिस्थितीची चर्चा करणे नव्हे तर त्यावर चिंतन करणे आणि ते अधिक महत्त्वाचे आहे. हे लवचिक, वैयक्तिक आणि अनौपचारिक लेखनाचा एक तुकडा आहे.

सामान्य अहवाल/जर्नल रेकॉर्ड ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या कल्पना, पेंटिंग्जमधील सांस्कृतिक संदर्भ (सेटिंग) बदलची विद्यार्थ्यांची जाणीव वाढवण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या विचारांचा वापर करण्याच्या पद्धतीवरून येतो. भिन्नकलाकारांची चित्रे आणि त्यांचे विचार; समीक्षक आणि सिद्धांतकारांचे विचार; सामाजिक, राजकीय, सौंदर्यात्मक आणि वैचारिक इ. या संदर्भामध्ये हे समाविष्ट आहे.

रिफ्लेक्टीव्ह जर्नल विद्यार्थी-शिक्षकास मदत करते:

अंतरवाशीता / इंटरनशिपद्वारे सर्व विद्याशाखांमध्ये तुमच्या अभ्यासाचा आनंद घ्या. त्याचे स्वच्छ मूल्यांकन करा;

- एक शिकारू म्हणून विद्यार्थ्यांची ताकद आणि कमकुवतता जाणून घेण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांच्या खाजगी गरजांशी जुळणारे अभ्यासाचे तंत्र ओळखण्यासाठी मदत करा;
- तुम्हाला स्वयं-मूल्यांकनाद्वारे अभ्यासातील समस्यांवर मात करण्यास आणि शिक्षक म्हणून स्वतः ला वाढवण्यास सक्षम बनवते.
- अनुभवांच्या आठवणी कालांतराने अस्पष्ट बनतात म्हणून आम्हाला प्रतिबिंबित जर्नलची आवश्यकता आहे.
- विद्यार्थी-शिक्षकांनी अनुभव अहवाल / रेकॉर्ड करून लिहिल्यास ते नजीकच्या भविष्यात त्याचा संदर्भ घेऊ शकतील.
- रिफ्लेक्टीव्ह जर्नल पूर्ण केलेल्या कार्याचे दस्तऐवजीकरण, पर्यावरण किंवा सहकाऱ्यांच्या संदर्भात केलेली निरीक्षणे किंवा कोणत्याही अध्ययन पद्धतींवर लक्ष केंद्रित करते.
- हे वैयक्तिक ध्येय वाढविण्यात देखील मदत करते.

- रिफ्लेक्टीव्ह जर्नल विद्यार्थ्यांना विद्यार्थ्यांच्या ट्यूटरसोबत केलेले काम शेअर, उपलब्ध करण्यास मदत करते आणि ट्यूटर अहवालांमधून जाऊ शकतो.
- हा पाठपुरावा, फीडबॅक, सुधारणेसाठी क्षेत्र शोधण्यासाठी एक तपासणी यादी, चेकलिस्ट देखील प्रदान करते.
- विद्यार्थी नवीन कल्पना स्वीकारण्यास सक्षम आहेत की नाही हे देखील ते विद्यार्थ्यांना सूचित करते.
- रिफ्लेक्टीव्ह जर्नल एकतर असंरचित किंवा संरचित असू शकते. संरचित प्रश्नांमध्ये, काही मार्गदर्शक प्रश्न आधीच दिलेले आहेत ज्यामध्ये पूर्वनिर्धारित प्रश्नांनुसार उत्तरे देणे आवश्यक आहे.

उदा.

खालील प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

- या उपक्रमातील आपली भूमिका
- या उपक्रमांमधून आपणकाय शिकलो आहे
- या उपक्रमातील सर्वात यशस्वी मुद्दे
- यशस्वीततेचे गुण
- अध्ययनात, पाठात येणारे अडथळे
- अडथळ्यांवर मात करण्याचे मार्ग
- जर एखाद्या बातमीचा सामना करावा लागला तर आपली (विद्यार्थींची) कृती योजना

असंरचित प्रतिबिंबित जर्नलमध्ये, उत्तर देण्यासाठी कोणताही प्रश्न नाही. मूल्यमापनाचे निकष स्वतःच केले पाहिजेत. तथापि, चिंतनशील जर्नल लिहिताना खालील मुद्दा लक्षात ठेवता येईल.

इ) व्यक्ती अभ्यास/ केस स्टडीज:

केस रिसर्चचा / व्यक्ती अभ्यास संशोधनाचा वापर शैक्षणिक साधन / कोचिंग टूल म्हणून कोचिंगसाठी केला जाऊ शकतो. अनेक महाविद्यालयीन विद्यार्थी वास्तविक-अस्तित्वाच्या उदाहरणांसह चांगले संशोधन करतात. व्यक्ती अभ्यास हा वर्गात संशोधन करण्याचा एक शक्तिशाली मार्ग आहे.

- व्यक्ती अभ्यास अनेक प्रकारात करता येतात, परंतु मूलतः "तुम्ही काय कराल?" असे काही प्रश्न अतिशय तपशीलवार आहेत आणि माहिती / डेटा विश्लेषण आवश्यक आहेत. या प्रकारच्या संशोधन स्वध्याय / असाइनमेंट आणि गृहपाठासाठी सामान्यतः समस्येच्या संभाव्य निराकरणांबद्दल खुल्या प्रश्नांची उत्तरे आवश्यक असतात.

- हे प्रकल्प सामान्यतः विद्यार्थ्यांच्या गटांद्वारे केले जातात, कारण गटशिक्षण प्रामुख्याने अधिक प्रभावी असते. एक अभ्यास मूलतः एक कथा आहे/असते. प्रकरणे, घटना आणि समस्या अशा प्रकारे सांगतात ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या जटिलतेचे आणि संदिग्धतेचे विश्लेषण करता येते. विद्यार्थी या प्रकरणातील मूळ भागधारक, जसे की व्यापारी, डॉक्टर आणि इतर व्यावसायिकांकडून विश्लेषण करू शकतात.
- विद्यार्थी प्रकरणांवर काम करू शकतात आणि समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी मुख्य माहितीचे विश्लेषण करू शकतात.

हे विद्यार्थ्यांना अनुमती देते:

१. लागू नोंदी ओळखा
२. अडचण आणि त्याचे मापदंड ओळखा
३. व्यवहार्य उत्तरे ओळखा
४. हालचालीसाठी तंत्र आणि विचार विकसित करा
५. निराकरण करण्यासाठी निर्णय घ्या

व्यक्तीअभ्यास पध्दती:

"केस लूक अँट टेक्निक" मध्ये दोन भाग असतात.

- १) एक घटक- केस स्वतः आहे आणि
- २) दुसरा घटक- केस संवाद आहे.

मुख्यत्वे कथेच्या समृद्धतेवर आधारित प्रशिक्षणासाठी व्यक्ती अभ्यासाची निवड केली जाते आणि त्याखालील लोकांना निर्णय घेण्याची किंवा समस्या सोडवण्याची गरज आहे की नाही यावर आधारित. व्यक्तीअभ्यासाचा वापर करताना, आवडीचा मुद्दा नेहमी आकडेवारी किंवा विश्लेषणावर नसतो. विद्यार्थी प्रकरणांचे विश्लेषण करतात, मार्ग शोधतात, उपाय शोधतात आणि समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करतात. वर्गातील चर्चेवर भर देऊन हे तंत्र सामान्यतः गटांमध्ये वापरले जाते. जेव्हा जेव्हा विद्यार्थी शिक्षकांकडून मार्गदर्शन घेतात तेव्हा त्यांना खालील मुद्दे वापरून संपर्क साधावा.

- १) संस्था किंवा घटकाशी, वर्गाशी कल्पना शेअर, वितरीत करण्याआधी केस काळजीपूर्वक वाचा आणि तुमचे स्वतःचे मत तयार करा.
- आपण समस्यांबद्दल जागरूक होण्यास उपाय आणि पर्याय उपलब्ध करण्यास सक्षम असले पाहिजे.
- गटांमध्ये तुमच्या संशोधनावर चर्चा करण्यापूर्वी तुम्ही तुमची स्वतःची रूपरेषा आणि दृष्टिकोन तयार करण्यास सक्षम असावे.

- २) एकदा तुम्हाला तुमच्या केसची स्पष्ट समज मिळाल्यावर तुम्ही तुमच्या कल्पना बाकीच्या गटासोबत वितरीत करू शकता.
- ३) व्यक्तीअभ्यासाची चर्चा करा आणि आपल्या गटाच्या किंवा वर्गातील इतर सदस्यांचे अभिप्राय ऐका.
- ४) गट चर्चेच्या परिणामी तुमची मूळ कल्पना कशी बदलली यावर विचार करा.

१.७ सारांश

आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की कार्यशिक्षणाचा उद्देश विद्यार्थ्यांना समृद्ध आणि आकर्षक अनुभव प्रदान करणे हा आहे. हे अध्ययनाच्या पारंपारिक दृष्टिकोनातून विद्यार्थी केंद्रित दृष्टिकोनाकडे विकसित होण्याची अधिक संधी प्रदान करते जे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या ज्ञान, वृत्ती आणि कौशल्यांना चालना देण्याच्या उद्देशाने अध्ययन अनुभव घेण्यास सक्षम करते. विद्यार्थ्यांना सर्वांगीण आणि अनुभवात्मक शिक्षण देण्यासाठी कार्य शिक्षणाला नेहमीच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अध्ययनाने अध्ययनाच्या तीनही क्षेत्रांमध्ये सकारात्मक प्रभाव पाडला पाहिजे - संज्ञानात्मक, भावनिक आणि कृती-मानसीक. कार्य शिक्षण हे समृद्ध अध्ययन अनुभवाच्या गंतव्यस्थानापर्यंत पोहोचण्याचे साधन आहे.

१.८ स्वाध्याय

- १) कार्य शिक्षणाची संकल्पना आणि अर्थ स्पष्ट करा
- २) कार्य शिक्षणाची वैशिष्ट्ये उदाहरणासह स्पष्ट करा.
- ३) कार्य शिक्षणाची तत्त्वे स्पष्ट करा.
- ४) कार्य शिक्षणाला चालना देण्यासाठी कोणतीही दोन योजना स्पष्ट करा.
- ५) समाजोपयोगी उत्पादक कार्य स्पष्ट करा.
- ६) कार्य शिक्षणातील योजना म्हणून क्षेत्र सहलीचे महत्त्व स्पष्ट करा

१.९ संदर्भसूची

- <https://casestudyhelp.com/blog/what-is-the-importance-of-case-study-in-education/>
- <https://www.universalclass.com/articles/special-education/developing-educational-case-studies.htm>
- <https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/teaching-through-community-engagement/>

- <https://students.morris.umn.edu/community-engagement/types-community-engagement>
- <https://www.marshall.edu/ctl/community-engagement/what-is-service-learning>
- <https://classroom.synonym.com/importance-field-trips-education-5438673.html>
- <https://brainiak.in/608/5-outline-importance-field-visit>
- <https://www.explorableplaces.com/blog/the-benefits-of-field-trips>
- <https://www.sarthaks.com/1420681/outline-importance-field-visit-explain-examples-visits-increase-geographical-knowledge>
- <https://kitabcd.org/10th/notes-class-10-geography-chapter-1-field-visit-maharashtra-board/>
- <https://bharatmahan.in/positive-news/curriculum-experiential-learning-gandhijis-nai-talim>
- http://cbseacademic.nic.in/web_material/publication/archive/workeducation.pdf
- <https://www.pupilstutor.com/2021/11/characteristics-of-work-education.html>
- <https://www.getmyuni.com/articles/work-education>
- https://www.nios.ac.in/media/documents/dled/Block3_508.pdf
- <https://www.yourarticlelibrary.com/india-2/education-india-2/socially-useful-productive-work-supw-educational-system/89649>
- <https://stvincentpallotticollege.org/image/SUPW.pdf>

कार्य शिक्षण: आयोग आणि धोरणे

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ शिक्षण आयोग एक विहंगावलोकन
 - २.२.१ कार्यशिक्षण विषयक आयोगाच्या शिफारशी - माध्यमिक शिक्षण आयोग
 - २.२.२ कार्यशिक्षण कोठारी आयोग आयोगाच्या शिफारशी
- २.३ शैक्षणिक धोरणे
 - २.३.१ कार्यशिक्षणासाठी NEP १९८६ च्या शिफारशी
 - २.३.२ कार्यशिक्षणासाठी कृती कार्यक्रम १९९२ च्या शिफारशी
 - २.३.३ कार्यशिक्षणासाठी NEP २०२० च्या शिफारशी
- २.४ कार्यशिक्षणासाठी राज्य सरकारची भूमिका
- २.५ कार्यशिक्षणासाठी केंद्र सरकारची भूमिका
- २.६ कार्यशिक्षणासाठी विद्यापीठांची भूमिका
- २.७ कार्यशिक्षणासाठी NGO ची भूमिका
- २.८ सारांश
- २.९ स्वाध्याय
- २.१० संदर्भसूची

२.० उद्दिष्टे

या प्रकणाच्या अभ्यासा नंतर, तुम्ही हे करू शकाल:

- भारतातील विविध आयोगांमधील कार्यशिक्षणासाठीच्या शिफारशी समजून घ्याल.
- कार्यशिक्षणासाठी सरकारच्या शिफारशी आणि भूमिकेशी असलेला परस्पर संबंध समजेल.
- कार्यशिक्षणासाठी विविध धोरणे आणि कार्यक्रमांच्या शिफारशींचे विश्लेषण समजेल.
- सर्वांसाठी कार्यशिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राष्ट्रीय धोरणे समजेल.
- दर्जेदार शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आणि कार्यशिक्षणाच्या अंमलबजावणीमध्ये एनजीओ आणि विद्यापीठांच्या भूमिकेचे मूल्यांकन कराल.

२.१ प्रस्तावना

कार्यशिक्षणाने सकारात्मक कार्य मूल्ये वाढते, सवयी विकसित होतात, सकारात्मक कार्य वृत्ती विकसित होते, कामाच्या जगाचे आवश्यक ज्ञान मिळते आणि मुलांना त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी उत्पादक आणि स्वयंपूर्ण बनण्यास मदत करते. कार्यशिक्षण तुमच्या समुदायाला आणि कुटुंबाला आधार देण्यासाठी आवश्यक नोकरी कौशल्ये निर्माण करण्यासाठी एक पाया देते. मुले व्यावसायिक शिक्षणाद्वारे त्यांच्या खऱ्या आवडी आणि कौशल्ये जाणून घेऊ शकतात, जे त्यांना नंतर योग्य विषय आणि करिअर निवडण्यास मदत करते.

२.२ शिक्षण आयोग - एक विहंगावलोकन

स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर असताना शैक्षणिक परिस्थिती खूपच बिकट होती. आपण ब्रिटीश राजवटीत असताना हे सर्व साध्य केले असले तरी, जवळजवळ सर्वच बाबतीत आपल्याकडे शिक्षणात तुलनेने कमी पातळी होती. १७ विद्यापीठे आणि ६३६ महाविद्यालये होती (एकूण २,३८,००० विद्यार्थ्यांची नोंदणी), ८,७०,००० विद्यार्थ्यांसह ५,२९७ माध्यमिक शाळा (ज्याचा अर्थ असा होतो की १४-१७ वयोगटातील प्रत्येक वीसमधील एकही तरुण शाळेत नव्हता), १२,८४३ माध्यमिक शाळा ज्यामध्ये दोन दशलक्ष विद्यार्थी होते (म्हणजे ११-१४ वयोगटातील प्रत्येक अकरा पैकी फक्त एका मुलाची नोंदणी करण्यात आली होती) आणि १,७२,६६१ प्राथमिक शाळांमध्ये चौदा दशलक्ष विद्यार्थी होते (ज्याचा अर्थ असा होतो की प्रत्येक तीन पैकी फक्त एकच मुलगा ६-११ वयोगटात शाळेत होते). हायस्कूल आणि विद्यापीठ या दोन्ही स्तरांवर व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षण अविकसित होते आणि उच्च पात्र वैज्ञानिक कामगारांची कमतरता होती. शहरी आणि ग्रामीण भाग, पुरुष आणि स्त्रिया, उच्च आणि मध्यमवर्ग, एकीकडे वरिष्ठ आणि खालची जात, तर दुसरीकडे अनुसूचित जाती आणि जमाती यांच्यात विशेषतः स्पष्ट भेद आढळू शकतात. शिक्षणाचा दर्जा सामान्यतः खराब होता, विशेषतः शालेय स्तरावर जेथे अंकगणित, विज्ञान आणि भारतीय भाषा इंग्रजीच्या बाजूने कमी मूल्यांकित होती. देशाच्या उत्पन्नाच्या ०.५ टक्के पेक्षा कमी, किंवा अंदाजे रु. ५७० कोटी, एकूण शिक्षणावर खर्च झाला. १९४७ मध्ये जेव्हा राष्ट्राने नशिबाचा पहिला प्रयत्न केला, तेव्हा ही कठीण परिस्थिती सुधारणेची प्रेरणा ठरली (नाईक, १९४७). स्वातंत्र्यानंतर, समस्येचे परीक्षण करण्यासाठी आणि पुढे कसे जायचे यासाठी शिफारशी करण्यासाठी उपरोक्त संदर्भ लक्षात घेऊन अनेक समित्या आणि आयोगांची स्थापना करण्यात आली. विकास प्रक्रियेत विद्यापीठाचा सहभाग लक्षणीय असल्याचे मानले जात होते. राजकारण, प्रशासन, व्यवसाय, उद्योग आणि वाणिज्य क्षेत्रात अपेक्षित नेतृत्वाच्या दृष्टिकोनातून विद्यापीठांची कार्ये आणि जबाबदाऱ्या महत्त्वपूर्ण आणि महत्त्वपूर्ण आहेत, असे सुचवण्यात आले. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक ज्ञानाच्या प्रगतीद्वारे देशाला संकट, रोग आणि अज्ञानातून मुक्त करणे शक्य झाले पाहिजे.

२.२.१ कार्यशिक्षण विषयक आयोगाच्या शिफारशी:

माध्यमिक शिक्षण आयोग:

मद्रास विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. ए. लक्ष्मणस्वामी मुदलियार, माध्यमिक शिक्षण आयोगाचे (१९५२ -१९५३) अध्यक्ष होते. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षण आयोग (१९५२ -१९५३) आणि शिक्षण आयोग (१९६४-१९६६) यांनी मुक्ती संग्रामात निर्माण झालेल्या शैक्षणिक चिंतांचे परीक्षण केले. दोन्ही आयोगांनी राष्ट्रीय विकासावर लक्ष केंद्रित केले, महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाशी संबंधित मुद्द्यांवर चर्चा केली आणि नव्याने बदललेल्या सामाजिक-राजकीय वातावरणात कार्य केले. शिक्षणाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, डॉ. लक्ष्मणस्वामी मुदलियार यांच्या नेतृत्वाखाली १९५२ मध्ये स्वतंत्र शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली. आयोगाच्या अहवालात लोकशाही नागरिकत्वाच्या निर्मितीमध्ये शाळांच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेवर भर देण्यात आला आहे.

कार्यशिक्षणासाठी माध्यमिक शिक्षण आयोगाने सांगितलेल्या खालील शिफारसी:

माध्यमिक शाळांमध्ये समुपदेशन आणि मार्गदर्शन:

अनेक क्षेत्रांतील कामाचे स्वरूप शिकून विद्यार्थ्यांना विविध व्यवसायांची व्याप्ती, स्वरूप आणि महत्त्व याविषयी अधिक माहिती मिळेल. विविध उद्योगांमधील कामाचे स्वरूप स्पष्ट करणारे व्हिडिओ तयार केले पाहिजेत आणि प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटींद्वारे याला पाठिंबा मिळावा.

उत्पादक काम आणि हस्तकला साठी तरतूद:

सिद्धांत आणि सराव यांच्यातील दीर्घकाळ कमी झालेला समतोल पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठी शाळा मॅन्युअल आणि उत्पादक कामावर लक्षणीय भर देईल असा त्यांचा अंदाज आहे. "मनाचे शिक्षण ही मूलभूतपणे सांस्कृतिक संपत्तीमध्ये असलेल्या अव्यक्त मूल्याला पुन्हा जागृत करण्याची प्रक्रिया आहे" हे आवश्यक वास्तवही स्पष्ट होईल.

यामध्ये बौद्धिक, व्यावहारिक आणि शैक्षणिक पातळीवर फलदायी कार्य करणे महत्त्वाचे आहे. प्रत्यक्षात, शिक्षणाचे हे सर्वात श्रेष्ठ आणि कार्यक्षम प्रकार आहे. परिणामी, अभ्यासक्रम आणि त्याची शिकवण्याची रणनीती या दोन्हीमध्ये त्याचे चित्रण केले जाते. परिणामी, एकीकडे, बऱ्याच व्यावहारिक विषयांना आणि हाताने चालवलेल्या व्यायामांना स्पष्टपणे "उदारमतवादी" अभ्यासांच्या बरोबरीने अभ्यासक्रमात स्थान मिळेल. दुसरीकडे, निर्देशात्मक तंत्रे स्वतंत्र कार्यास समर्थन देतात आणि क्रियाकलापांच्या स्वरूपामध्ये भाग घेतात. इतिहास आणि पुरेसा पैसा असलेल्या शाळांमध्ये अनेकदा कार्यशाळा आणि कलाकुसरीची जागा असते जिथे विद्यार्थी साधने वापरून सराव करू शकतात आणि विविध साहित्य तयार करू शकतात. ते वारंवार शारीरिक श्रमाने "फ्लर्ट" करतात, त्यांच्या खऱ्या कौशल्यांशी जुळत नसलेल्या मार्गांनी प्रयत्न करतात, परंतु त्यांच्या कौशल्यांवर लक्षणीय दबाव आणणारे प्रत्यक्ष काम देखील त्यांना आढळते. या हस्तकला रूम, कार्यशाळा आणि शेततळे खासकरून अशा विद्यार्थ्यांसाठी बनवले जातात ज्यांना कृषी, अभियांत्रिकी, गृह अर्थशास्त्र, तसेच विज्ञान, मानविकी किंवा कला यासारख्या विषयांचा अभ्यास करावा लागतो. या प्रमाणेच, शालेय प्रयोगशाळांमध्ये साधे, कसून डिझाइन केलेले प्रयोग नसतात

जे शिक्षकांचे बारकाईने पर्यवेक्षण करताना आणि सेट केलेल्या प्रक्रियांचे पालन विद्यार्थ्यांद्वारे केले जातात. तुम्हाला शैक्षणिक अनुभव असल्याची खात्री करण्यासाठी आम्ही कठोर परिश्रम करू जेथे तुम्ही चुकांमधून शिकू शकाल आणि उत्साह आणि आनंद मिळवू शकाल. माध्यमिक शाळा अशा प्रकारचे व्यावहारिक कार्य करण्यास असमर्थ आहेत असे मानणे चुकीचे आहे. हे जगभरातील असंख्य प्रगतीशील शाळांद्वारे वापरले जाते.

अभ्यासक्रमासाठी शिफारसी:

१. भाषा, सामाजिक अभ्यास, सामान्य विज्ञान, गणित, कला आणि संगीत, हस्तकला आणि शारीरिक शिक्षण या सर्वांचा समावेश मध्यवर्ती स्तराच्या अभ्यासक्रमात केला पाहिजे.
२. उच्च माध्यमिक स्तरावर किंवा हायस्कूलमध्ये विविध प्रकारचे शिक्षण अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांला उपलब्ध करून द्यावेत.
३. कोणत्याही प्रकारचे अभ्यासक्रम घेतले जात असले तरी, सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये विशिष्ट मुख्य विषय समान असले पाहिजेत. "या विषयांमध्ये भाषा, सामान्य विज्ञान, सामाजिक अभ्यास आणि हस्तकला यांचा समावेश केला पाहिजे."
४. खालील सूचीबद्ध केलेले सात गट विविध अभ्यासक्रमाचा भाग असावेत.
 - (i) मानवता,
 - (ii) विज्ञान,
 - (iii) तांत्रिक विषय,
 - (iv) व्यवसायाचे विषय,
 - (v) कृषी विषय,
 - (vi) ललित कला, आणि
 - (vii) आवश्यकतेनुसार अतिरिक्त वैविध्यपूर्ण अभ्यासक्रमांसह गृहविज्ञान समाविष्ट केले जाऊ शकते
५. वैविध्यपूर्ण अभ्यासक्रम हा उच्च माध्यमिक स्तरावर किंवा हायस्कूलमध्ये सुरु होणे आवश्यक आहे.

अध्यापनाच्या पद्धतींसाठी शिफारशी:

१. शालेय-आधारित सूचनांनी ज्ञान प्रभावीपणे प्रसारित करण्यासोबतच विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक मूल्ये, योग्य दृष्टिकोन आणि उत्पादक कामाच्या सवयी निर्माण करण्यावर भर दिला पाहिजे.

२. तुमच्या विद्यार्थ्यांमध्ये त्यांच्या कामाबद्दल प्रामाणिक निष्ठा निर्माण करण्यासाठी अतिरिक्त प्रयत्न केले पाहिजेत आणि ते कार्यक्षम, सत्य आणि पूर्ण रीतीने पूर्ण करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले पाहिजेत.
३. हे पूर्ण करण्यासाठी शिक्षणातील भर हा शब्दलेखन आणि स्मरणातून विशिष्ट, उद्देशपूर्ण आणि वास्तविक जगातील घटनांद्वारे शिकण्याकडे बदलला पाहिजे. शाळा चालवताना, "क्रियाकलाप पद्धत" आणि "प्रकल्प पद्धत" शालेय कार्यामध्ये वापरली जावी.
४. विद्यार्थ्यांना सक्रियपणे शिकण्याची संधी मिळाली पाहिजे आणि त्यांनी शिकवण्याच्या वेळी वर्गात जे शिकले आहे ते प्रत्यक्ष व्यवहारात आणले पाहिजे. म्हणून, प्रत्येक विषयासाठी विविध प्रकारचे अभिव्यक्ती कार्य अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले पाहिजे.
५. "प्रायोगिक" आणि "प्रात्यक्षिक" शाळांची स्थापना करा, जिथे ते अस्तित्वात आहेत तिथे विशेष प्रोत्साहन द्या आणि प्रगतीशील अध्यापन पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि सुलभ करण्यासाठी पूर्व ज्ञानाशिवाय चाचणीसाठी पद्धत उपलब्ध करा. नवीन पद्धती मुक्तपणे वापरण्यासाठी विभागीय मर्यादा अवरोधित केल्या आहेत.

२.२.२ कार्यशिक्षण संदर्भात कोठारी आयोगाच्या शिफारशी:

देशातील शैक्षणिक व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी भारत सरकारने कोठारी आयोगाची नियुक्ती केली होती. शिक्षण आयोगाची स्थापना १४ जुलै १९६४ रोजीच्या ठरावाद्वारे कोठारी आयोग सरकारला सर्व स्तरांवर आणि सर्व क्षेत्रांमध्ये तसेच शिक्षणाच्या राष्ट्रीय पॅटर्नवर शिक्षणाच्या प्रचारासाठी एकंदर तत्त्वे आणि धोरणांबद्दल सल्ला देण्यासाठी स्थापना करण्यात आली.

भारतीय समाजात शिक्षणाला नेहमीच मानाचा सन्मान दिला जातो. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महान नेत्यांनी शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका ओळखली आणि त्यांनी देशाच्या स्वातंत्र्याच्या युद्धात राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी त्याचे अनन्य महत्त्व अधोरेखित केले. मूलभूत शिक्षण कार्यक्रमाची निर्मिती करताना बौद्धिक आणि शारीरिक श्रम संतुलित करण्याचा गांधीजींचा हेतू होता. शिक्षणाला लोकांच्या जीवनाशी जोडण्यासाठी ही लक्षणीय सुधारणा होती. स्वातंत्र्यापूर्वी, इतर मोठ्या संख्येने राष्ट्रीय नेत्यांनीही राष्ट्रीय शिक्षणात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

परिणामी, भारत सरकार अनेक तत्वांनुसार राष्ट्रातील शिक्षणाच्या वाढीस समर्थन देण्याचा निर्णय घेते. कोठारी आयोगाचे कार्यशिक्षणाशी संबंधित आणि कार्यअनुभवाचे तत्व खालीलप्रमाणे आहे.

- **प्रतिभा ओळख:** उत्कृष्टता विकसित करण्यासाठी, विविध क्षेत्रातील प्रतिभेला शक्य तितक्या लवकर ओळखले जाणे आवश्यक आहे आणि त्याचा पूर्ण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी सर्व आवश्यक प्रोत्साहन आणि संधी प्रदान करणे आवश्यक आहे.

- कार्यअनुभव आणि राष्ट्रीय सेवा, शाळा आणि समुदाय यांच्यातील संबंध मजबूत करण्यासाठी योग्य परस्पर सेवा आणि समर्थन कार्यक्रम लागू केले जावेत. कार्यानुभव आणि राष्ट्रीय सेवा, जसे की महत्वाच्या आणि आव्हानात्मक सामुदायिक सेवा आणि राष्ट्रीय पुनर्वसन उपक्रमांमध्ये भाग घेणे, हे शिक्षणाचा अनिवार्य भाग बनवले पाहिजे. या कार्यक्रमांमध्ये सामाजिक जागरूकता, स्वयं-मदत आणि चारित्र्य विकासावर जास्त भर दिला गेला पाहिजे.
- शिक्षणातील परिवर्तन ही सर्वात महत्वाची आणि तातडीची सुधारणा आहे जी आवश्यक आहे. देशाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनासाठी हे शिक्षण एक शक्तिशाली साधन बनवेल. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, उत्पादनक्षमता वाढेल, सामाजिक आणि राष्ट्रीय एकात्मता साधेल, आधुनिकीकरणाला गती देईल आणि नैतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक मूल्यांचे पालनपोषण करेल अशा प्रकारे शिक्षण सुधारले पाहिजे.
- सर्व शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये कार्यानुभव समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.
- तंत्रज्ञान, औद्योगीकरण आणि कृषी सारख्या उत्पादक प्रक्रियांमध्ये विज्ञानाचा वापर यांच्याशी नोकरीचा अनुभव नेहमी जुळवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

आयोगांकडून कार्यनुभवाची शिफारस:

शिक्षणाला जीवन आणि उत्पादकता यांच्याशी जोडण्याचा आणखी एक उपक्रम म्हणून सर्व शिक्षणाचा, सामान्य किंवा व्यावसायिक, कार्य-अनुभव हा अनिवार्य घटक बनवावा, असे आयोगाने सुचवले आहे. कार्यानुभव, त्यांच्या व्याख्येनुसार, कारखाना, शेत, कार्यशाळा, घर किंवा शाळा यासारख्या उत्पादक कार्यामध्ये उत्पादक कामात गुंतणे ते मानतात की सर्व सार्थक शिक्षणात किमान हे चार मूलभूत घटक समाविष्ट असले पाहिजेत: "साक्षरता" किंवा भाषा, मानविकी आणि सामाजिक विज्ञानांचा अभ्यास, "संख्या" म्हणजे गणित आणि नैसर्गिक विज्ञानांचा अभ्यास, कार्यानुभव आणि समाजकार्य या लहान क्षेत्रातही, सध्याच्या शैक्षणिक व्यवस्थेत प्रथम बहुसंख्य वेळ घेते, परंतु सिद्धी अजूनही नगण्य आहेत. दुसरा, वर नमूद केल्याप्रमाणे, जोरदारपणे जोर देणे आवश्यक आहे कारण ते अद्याप खूपच कमकुवत आहे. तिसरा आणि चौथा, तथापि, अलीकडे आज पर्यंत मुख्यतः अभाव आहे आणि ओळखले जाणे आवश्यक आहे; प्रथम शिक्षणाला उत्पादकतेशी जोडण्यावर आणि नंतरचे सामाजिक आणि राष्ट्रीय एकात्मता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करते. अशाप्रकारे शिक्षण आणि कार्य यांची सांगड घालणे हे कार्यानुभवातून साध्य होते. विज्ञानावर आधारित तंत्रज्ञानाचा वापर करणाऱ्या समकालीन समाजांमध्ये हे केवळ व्यवहार्यच नाही तर आवश्यकही आहे. सर्व पारंपारिक समाजांमध्ये, सामान्यतः शिक्षण आणि काम यांच्यात एक विशिष्ट विरोध असतो. हे अंशतः या वस्तुस्थितीमुळे आहे की उत्पादन पद्धती पुरातन आहेत आणि नेहमी औपचारिक शिक्षण, विशेष प्रशिक्षण किंवा उच्च स्तरावरील बौद्धिक क्षमतेची आवश्यकता नसते आणि अंशतः काम सामान्यतः मॅन्युअल, कमी पगाराचे आणि कंटाळवाणे असते या वस्तुस्थितीमुळे होते. आणि मुख्यत्वे अशिक्षित "खालच्या" वर्गासाठी राखीव आहे. याउलट, शिक्षण हा बहुधा उच्च सामाजिक गटातील लोकांसाठी राखीव असलेला विशेषाधिकार असतो जे त्यांना नोकरी शोधण्यापेक्षा जीवनाचा आनंद लुटण्यास

मदत करतील अशा स्वारस्यांचा पाठपुरावा करण्यास अधिक चिंतित असतात. अशा प्रकारे, सुशिक्षित उच्चभू लोक मोठ्या प्रमाणावर परजीवी स्वभाव विकसित करतात आणि वास्तविक उत्पादक कामगार सामान्यतः कमी कार्यक्षमतेवर अशिक्षित शेतकरी आणि कारागीर असतात. दुसरीकडे, आधुनिक समाजात अवलंबलेल्या जटिल उत्पादन तंत्र (शेतीसह) द्वारे आवश्यक प्रगत सामान्य किंवा तांत्रिक शिक्षण आणि तुलनात्मकदृष्ट्या उच्च पातळीची बौद्धिक क्षमता, तंत्रज्ञान, संशोधनासाठी उच्च पातळीवरील प्रतिभा आवश्यक असते आणि अगदी खालच्या पातळीवरील रोजगारावरही मानसिक योग्यते पेक्षा शारीरिक पराक्रमाला प्राधान्य देते. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षित लोकांची उत्पादक कामात गुंतण्याची पारंपारिक अनिच्छेला दूर करते, उद्योगात किंवा शेतात रोजगार अधिक उत्पादक, फायदेशीर आणि सामाजिकदृष्ट्या कमी तिरस्कारित करते. त्यामुळे सुशिक्षित माणूस मोठा उत्पादक बनतो, तर अशिक्षित माणूस हा समाजाचा घातक बनतो. ही प्रक्रिया, जी आपल्या देशात आधीच सुरु झाली आहे, तिला गती देणे आवश्यक आहे, त्यामुळे सर्व प्रकारच्या शिक्षणामध्ये कार्यानुभव एकत्रित करणे तातडीने महत्त्वाचे आहे.

औपचारिक शिक्षणाच्या अत्याधिक शैक्षणिक स्वरूपासाठी काही प्रकारचे सुधारात्मक प्रस्ताव देण्याची स्पष्ट गरज आहे. बहुतेक समकालीन शैक्षणिक प्रणालींमध्ये, विशेषतः युरोपातील कम्युनिस्ट राष्ट्रांमध्ये "मॅन्युअल लेबर" किंवा "नोकरीचा अनुभव" म्हणून विविध प्रकारे संबोधल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमात जागा आहे. महात्मा गांधींनी मूलभूत शिक्षणाची कल्पना आपल्या देशात एक क्रांतिकारी प्रयोग म्हणून मांडली. कामाचा अनुभव मूलतः समान कल्पना आहे. असे म्हणता येईल की, त्यांनी आपल्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची औद्योगिक समाजाच्या प्रकाशात पुनर्व्याख्या केली.

आमचा विश्वास आहे की, कार्यानुभव हे उपयुक्त शैक्षणिक साधन असण्यासोबतच इतरही काही महत्त्वाच्या उद्देशांची पूर्तता करू शकतात. हे बौद्धिक आणि शारीरिक श्रम, तसेच त्यावर आधारित सामाजिक स्तरीकरण यांच्यातील तीव्र फरक कमी करण्यास मदत करू शकते. त्यांना परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास परवानगी देऊन ते तरुण लोकांच्या कामाच्या आणि रोजगाराच्या जगात प्रवेश करण्यास सुलभ करू शकते. हे विद्यार्थ्यांना विज्ञान आणि उत्पादक प्रक्रियांचा वापर कसा करावा हे समजून घेण्यास मदत करू शकते, तसेच त्यांच्यामध्ये कठोर आणि जबाबदारीने काम करण्याची सवय लावू शकते, ज्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादकता वाढू शकते. याव्यतिरिक्त, ते सुशिक्षित आणि अशिक्षित तसेच व्यक्ती आणि समुदाय यांच्यातील बंधने वाढवून सामाजिक आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला समर्थन देऊ शकते.

कार्यानुभव देताना कार्यक्रमांना तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण आणि कृषीसह उत्पादक प्रक्रियांशी विज्ञानाचा वापर यांच्याशी वास्तविकतेने जोडण्याचा प्रत्येक प्रयत्न केला पाहिजे. ज्या राष्ट्राने औद्योगिकीकरणाचा कार्यक्रम सुरु केला आहे त्यांच्यासाठी कामाच्या अनुभवातील हा "फॉरवर्ड लुक" महत्त्वाचा आहे.

अनुसूचित जमातीच्या शिक्षणासाठी कार्य शिक्षणाची शिफारस:

चांगल्या प्रकारे डिझाइन केलेल्या कार्यक्रमाने किमान उच्च प्राथमिक टप्प्यावर रोख स्वरूपात किंवा प्रकारची कमाई प्रदान केली पाहिजे. यामुळे विद्यार्थ्यांनी शाळेत असताना

त्यांच्या शिक्षणासाठी किंवा राहण्याच्या खर्चासाठी भरावे लागणारे खर्च अंशतः कव्हर केले जातील. या कमाईचे प्रमाण तार्किकदृष्ट्या वाढेल कारण विद्यार्थी शैक्षणिक शिडीवर पुढे जातील आणि त्यांना "कमाई आणि शिकण्याची" अनुमती देईल अशा पद्धतीने कार्यानुभव सेट करणे व्यवहार्य होईल.

ज्या परिस्थितीत शिक्षणाचा दर्जा आहे तिथे पोहोचणे हे अंतिम ध्येय असले पाहिजे. जोपर्यंत विद्यार्थी काही प्रकारच्या वास्तविक जागतिक कामाच्या अनुभवात गुंतले नाही आणि स्वतःच्या देखरेखीसाठी थोडेसे पैसेही कमावले नाही, तोपर्यंत त्याचे शिक्षण पूर्ण मानले जाऊ शकत नाही. या व्यतिरिक्त त्याच्यामध्ये आर्थिक वाढीस चालना देणारे सद्गुण विकसित करण्यास मदत करेल, जसे की शारीरिक श्रम आणि उत्पादक कामाचे मूल्य समजून घेणे, प्रतिकूल परिस्थितीसाठी इच्छा आणि क्षमता आणि काटकसर हे किती आव्हानात्मक आहे याची जाणीव होणे परंतु दीर्घकाळात ते पुरेसे उत्पन्न देईल.

भारताच्या शैक्षणिक व्यवस्थेला मूलगामी, जवळजवळ क्रांतिकारी, पुनर्रचना आवश्यक आहे. आपण निरक्षरता दूर करण्यासाठी, प्रगत अभ्यास सुविधा मजबूत करण्यासाठी, सामान्य शिक्षणामध्ये कार्यानुभव एकत्रित करण्यासाठी, माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण करण्यासाठी सर्व स्तरांवर शिक्षकांची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आणि शिक्षकांना पुरेशी संसाधने प्रदान करण्यासाठी कार्य केले पाहिजे. आपण किमान आपल्या काही विद्यापीठांमध्ये उच्च आंतरराष्ट्रीय मानके पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. बालपणीच्या विकासावरही आपण खूप भर दिला पाहिजे. या सर्वांसाठी दृढ आणि व्यापक कृती आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

1. कोठारी आयोगाच्या कार्यशिक्षणाच्या शिफारशींचे ठळक मुद्दे कोणते?
2. कार्यशिक्षणाच्या अनुषंगाने शिक्षण पद्धती आणि अभ्यासक्रमासाठी माध्यमिक शिक्षण आयोगाच्या शिफारशी कोणत्या?

२.३ शैक्षणिक धोरणे

वैचारिकदृष्ट्या NPE मधील SUPW आणि कार्यशिक्षण सारखेच आहेत. तथापी कार्यशिक्षण शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांसाठी सु-संरचित, श्रेणीबद्ध अभ्यासक्रमावर जोरदार भर देते, ज्यामध्ये मध्यम शालेय अभ्यासक्रमाचा समावेश आहे ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष किंवा विशिष्ट व्यावसायिक अभ्यासक्रमांद्वारे कर्मचाऱ्यांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी आवश्यक असलेली सायकोमोटर कौशल्ये आणि आत्म-आश्वासन मिळेल. पूर्व-व्यावसायिक कार्यक्रमांची कल्पना निम्न माध्यमिक स्तरासाठी विद्यार्थ्यांना एकतर कर्मचारी वर्गात थेट प्रवेशासाठी किंवा उच्च माध्यमिक स्तरासाठी व्यावसायिक कार्यक्रमांच्या निवडीसाठी तयार करण्याचे साधन म्हणून केली जाते. NPE नुसार, प्रीव्होकेशनल प्रोग्राम्स विशेषतः माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक (केवळ शैक्षणिक प्रवाह) टप्प्यांवर चांगल्या प्रकारे डिझाइन केलेल्या अभ्यासक्रमांद्वारे विविध कार्यक्षेत्रांमध्ये कौशल्ये विकसित करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहेत जेणेकरून जे उच्च/उच्च माध्यमिक टप्प्यांनंतर अभ्यास करणे

थांबवतात. प्रत्यक्षपणे किंवा थोडी अधिक तयारी करून कर्मचारी वर्गात प्रवेश करण्यास सक्षम. या अभ्यासक्रमांमध्ये विद्यार्थी, शाळा आणि समुदायाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी तसेच अडचणी ओळखणे आणि त्यावर उपाय शोधण्यासाठी प्रत्यक्ष काम करणे यावर भर दिला जातो. विद्यार्थ्यांना उच्च-गुणवत्तेच्या वस्तूंच्या उत्पादनाची जाणीव करून देण्यासाठी, पूर्व-व्यावसायिक अभ्यासक्रमांनी उत्पादित वस्तू किंवा सेवांच्या विक्रीयोग्यता आणि व्यावसायिक स्वीकार्यतेवर भर दिला पाहिजे. जे दहावीनंतर बाहेर पडतात आणि ज्यांनी प्लस टू टप्प्यावर त्यात नावनोंदणी करणे निवडले त्यांच्यासाठी, कार्यशिक्षणामधील पूर्व-व्यावसायिक अभ्यासक्रमांना व्यावसायिक अभ्यासक्रमांसाठी आधारभूत म्हणून पाहिले पाहिजे. शालेय शिक्षणासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (२०००) ने देखील कार्य शिक्षणाची कल्पना आणि तत्वज्ञान अधोरेखित केले आणि कामाच्या शिक्षणाशी संबंधित उपक्रम आयोजित केले पाहिजेत, जसे की कार्यशिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, जसे की विद्यार्थ्यांमध्ये मॅन्युअलचा आदर करणे. श्रम, स्वावलंबनाची मूल्ये, सहकारिता, चिकाटी, उपयुक्तता, सहिष्णुता आणि कार्य नैतिकता या व्यतिरिक्त कार्यकर्ता समर्थक वर्तनाशी संबंधित दृष्टिकोन आणि मूल्ये विकसित करणे. सिद्धांत आणि सराव अशा प्रकारे आयोजित केला पाहिजे ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या कामाच्या परिस्थितींमध्ये तथ्ये, अटी, संकल्पना आणि वैज्ञानिक तत्त्वे समजून घेता येतील, कच्च्या मालाच्या स्रोतांची जाणीव असेल, साधने आणि उपकरणे कशी वापरली जातात हे समजून घेता येईल. उत्पादन आणि सेवा प्रक्रिया, तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत समाजात राहण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित करणे आणि उत्पादक परिस्थितीत त्यांची भूमिका संकल्पना करणे. उत्पादक कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी, अभ्यासक्रमाने विद्यार्थ्यांना सर्जनशील मार्ग कसे ओळखायचे, निवडायचे, संघटित करायचे आणि विकसित करायचे तसेच कामाच्या प्रक्रियेचे निरीक्षण, नियंत्रण आणि सहभाग घेणे शिकवले पाहिजे.

२.३.१ कार्यशिक्षणासाठी NEP १९८६ च्या शिफारशी:

अ) व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि कार्यानुभव:

विविध क्षेत्रांतील विशिष्ट व्यवसायांसाठी विद्यार्थ्यांना तयार करण्याच्या उद्देशाने व्यावसायिक शिक्षण नावाचा शिक्षणाचा एक वेगळा प्रवाह तयार केला जाईल. सामान्यत, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि कार्यानुभव अभ्यासक्रम माध्यमिक टप्प्यानंतर दिले जातात, परंतु कार्यक्रम लवचिक ठेवण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि कार्यानुभव इयत्ता आठवी नंतर देखील दिले जाऊ शकतात. नवसाक्षर, प्राथमिक शाळा पूर्ण केलेले तरुण, शाळा सोडलेले, कर्मचारी वर्गातील लोक आणि बेरोजगार किंवा अंशतः नोकरी करणारे या सर्वांना अनौपचारिक, लवचिक आणि गरजेवर आधारित व्यावसायिक कार्यक्रमांमध्ये प्रवेश मिळेल. या संदर्भात महिलांना विशेष लक्ष दिले जाईल. याच्या प्रकाशात, आजच्या शैक्षणिक व्यवस्थेचे विश्लेषण केल्यावर असे दिसून येते की संपूर्ण अभ्यासक्रम मूलतः तृतीय शिक्षणासाठी पूर्वतयारी अभ्यासक्रम म्हणून काम करतो. दहावी/बारावीच्या वर्गासह विविध टप्प्यांवर अत्यंत कमी टक्के विद्यार्थ्यांनी शालेय अभ्यासक्रम यशस्वीरीत्या पूर्ण केला आणि तेवढीच टक्केवारीही उच्च शिक्षणाकडे जाते कारण सर्व विद्यार्थ्यांनी एकाच अभ्यासक्रमाचे अत्यंत कठोर नमुन्यात पालन करणे अपेक्षित असते. ८०-९० टक्के विद्यार्थी त्यांच्या शिक्षणादरम्यान कधीतरी शाळा सोडतात. ही सरासरी दर्शवते की ग्रामीण भागात, शालेय

वयाच्या मुलांची उच्च टक्केवारी लहान वयातच सोडते. येथे ८०% पेक्षा जास्त विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी जात नसताना सर्व विद्यार्थ्यांना समान कठोर अभ्यासक्रम का पाळणे आवश्यक आहे हा प्रश्न आहे. असा अंदाज आहे की २०१५ पर्यंत केवळ १०-२०% विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेतील. यामुळे शालेय अभ्यासक्रम ८० टक्के विद्यार्थ्यांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या मार्गाने का तयार केला जात नाही, असा प्रश्न निर्माण होतो. अपयशाचा कलंक न बाळगता, कमी यश मिळविणारे म्हणून न पाहता, त्यांचा आत्मविश्वास न गमावता, त्यांचा स्वाभिमान न गमावता आणि आयुष्यभर द्वितीय श्रेणीतील विद्यार्थी असल्यासारखे न वाटता कर्मचाऱ्यांमध्ये प्रवेश करणे. याच्या प्रकाशात, व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे, जे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीच्या कोणत्याही क्षेत्रात व्यावहारिक कौशल्ये शिकवतात, ते शिकत असताना, त्यांना कार्यक्रम पूर्ण केल्यानंतर आत्मविश्वासाने कर्मचारी वर्गात सामील होऊ देतात. तो काय करू शकतो आणि काय करू शकत नाही हे जाणवल्याने त्याला थोडा आत्मविश्वास वाढण्यास आणि अधिक पैसे कमविण्यास मदत होईल. दुर्दैवाने, असे अनेक अडथळे आहेत जे विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमात नोंदणी करण्यापासून रोखतात. व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या काही संस्था आणि शाळा आहेत. व्यावसायिक अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देणाऱ्या संस्थांकडे मर्यादित जागा आहेत ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणात प्रवेश करण्यास मनाई आहे. शेवटी, शारीरिक श्रमाच्या निम्न स्थितीशी संबंधित सामाजिक कलंक आहे, जे प्रवेश आवश्यकता किंवा वयाच्या निर्बंधांमुळे विद्यार्थ्यांना ऑफर केलेल्या व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमांचा लाभ घेण्यापासून प्रतिबंधित करते. दुसरी चिंतेची बाब म्हणजे शिक्षणातील समानता आणि व्यावसायिक शिक्षणासाठी कार्यक्रम, ज्यामध्ये बेरोजगार किंवा अल्परोजगार असलेल्या तरुण लोकांसाठी तसेच मुली, अल्पसंख्याक गटांचे सदस्य, अपंग लोक आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील मुलांसाठी योग्य अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देणे समाविष्ट आहे. मार्गदर्शन आणि समुपदेशनाच्या अभावामुळे योग्य शैक्षणिक मार्ग निवडण्याच्या मुलांच्या क्षमतेवर नकारात्मक परिणाम होतो. व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमांच्या संदर्भात, समर्पकता, गुणवत्ता, लवचिकता आणि परीक्षा आणि मूल्यमापन यासह मुद्दे सखोल चर्चा आणि स्पष्टतेची मागणी करतात. परीक्षा आणि मूल्यमापन पद्धती, ज्याने सध्या शालेय स्तरावर तसेच महाविद्यालयीन स्तरावरील संपूर्ण शिक्षणाच्या समस्येला दुःख दिले आहे, शेवटी व्यावसायिक शिक्षणाचा विचार करताना मोठ्या प्रमाणात बदल होऊ शकतो.

ब) सामान्य शिक्षणामध्ये कार्यशिक्षण:

प्राथमिक टप्पा:

सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त उत्पादक कार्य (SUPW) / कार्यानुभव (WE) हा अनेक राज्यांमध्ये शिक्षणाच्या प्राथमिक टप्प्यातील इयत्ता १ ते ५ मधील विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासक्रमाचा एक आवश्यक घटक आहे. सर्वोत्कृष्ट हेतू असूनही अंमलबजावणी कव्हेरेज आणि गुणवत्ता या दोन्ही बाबतीत कमी पडते.

SUPW / WE कार्यक्रमांची रचना माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्षपणे किंवा विशिष्ट व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांद्वारे कर्मचाऱ्यांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी आवश्यक

आत्म-आश्वासन आणि सायकोमोटर प्रवीणता मिळविण्यात मदत करण्यासाठी केली गेली आहे.

माध्यमिक शिक्षण (इयत्ता: ९वी -१०वी) टप्पा:

माध्यमिक शाळेसाठी SUPW/WE कार्यक्रम हे माध्यमिक शाळेतील एक रेषीय विस्तार मानले जातात. माध्यमिक शाळेदरम्यान या उपक्रमांबद्दल अधिक समजून आणि वचनबद्धतेसह विद्यार्थी स्तर दोनवर व्यावसायिक कार्यक्रम निवडण्यास सक्षम असले पाहिजेत. याव्यतिरिक्त लक्षात घ्यावे की, या बिंदूनंतर बरेच विद्यार्थी शाळा सोडतात. त्यामुळे, अशी अपेक्षा आहे की SUPW/WE कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना शाळा सोडण्यापूर्वी थोडी तयारी करतील जेणेकरून ते एखादा व्यवसाय निवडू शकतील. आवश्यक प्रशिक्षण आणि कौशल्य असलेल्या शिक्षकांनी या पूर्व-व्यावसायिक अभ्यासक्रमांचे व्यवस्थापन केले पाहिजे. या कार्यक्रमांसाठी शालेय संसाधने देखील आवश्यक आहेत.

उच्चमाध्यमिक टप्पा:

उच्चमाध्यमिक व्यावसायिक कार्यक्रमांकडे महाविद्यालयीन तयारी म्हणून न पाहता जीवनातील विविध करिअरसाठी विद्यार्थ्यांच्या वाढत्या संख्येला तयार करण्याची वेळ म्हणून पाहिले पाहिजे. प्रत्येकजण सहमत आहे की, उच्चमाध्यमिक शिक्षण अधिक व्यवसायाभिमुख असणे आवश्यक आहे परंतु गेल्या नऊ वर्षांत (१९७६-१९८५) विद्यार्थी लोकसंख्येचा फक्त एक छोटासा भाग प्रभावित झाला आहे, ज्यामुळे हा बदल प्रत्यक्षात अंमलात आणण्यात येणाऱ्या अडचणींबद्दल काही अंतर्दृष्टी मिळू शकते. १९८५ मध्ये अंदाजे २५ लाख विद्यार्थ्यांनी +२ मध्ये प्रवेशासाठी अर्ज केले होते. सध्याच्या ०.७२ लाखांच्या तुलनेत, या लोकसंख्येपैकी १०% जरी व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी वळवायचे असले तरी, ही संख्या २.५० लाखांपेक्षा जास्त असायला हवी होती. ५० टक्के विद्यार्थी व्यावसायिक शिक्षणाकडे वळण्याची अपेक्षा करणाऱ्या कोठारी आयोगाच्या शिफारशीची आकडेवारीशी तुलना केली तर हा मुद्दा अधिक स्पष्टपणे दिसून येईल.

२.३.२ कार्य शिक्षणाच्या कार्यक्रमाची शिफारस:

माध्यमिक स्तर:

१९८८ मध्ये, प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम - एक आराखडा एनसीईआरटीने मुख्य विषयांच्या क्षेत्रांसह, NPE च्या मुख्य शिफारसी आणि प्रतिसाद म्हणून विविध पुनरावृत्तींमध्ये जारी केले. यात माध्यमिक स्तरापर्यंत सर्व विषय क्षेत्रांमधील शैक्षणिक प्रक्रिया आणि सामग्रीच्या पुनर्रचनाशी संबंधित विविध विषयांचा समावेश आहे. NCERT ने या फ्रेमवर्कचा पाया म्हणून विविध विषयांमध्ये पाठ्यपुस्तके आणि इतर शिकवणी साहित्य प्रकाशित केले. फ्रेमवर्क निर्दिष्ट करते की, खालील अभ्यासक्रम क्षेत्र माध्यमिक शिक्षणाचा पाया तयार करतील जे सामान्य शिक्षणाचा अंतिम टप्पा आहे:

- भाषा (मातृभाषा, हिंदी, इंग्रजी).

- गणित.
- विज्ञान, इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र आणि अर्थशास्त्र ही सामाजिक विज्ञानांची उदाहरणे आहेत.
- कार्यानुभव.
- कला व सूचना.
- शारीरिक आणि आरोग्य शिक्षण.
- कार्यानुभव.

कार्यानुभव:

आराखड्याने शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर कार्यानुभवाची कल्पना केली आहे. त्याची व्याख्या "उद्देशपूर्ण आणि अर्थपूर्ण मॅन्युअल कार्य, शिकण्याच्या प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग म्हणून आयोजित केली जाते आणि परिणामी वस्तू किंवा सेवा समुदायासाठी उपयुक्त ठरतात." असे सुचवण्यात आले होते की ते सु-संरचित, श्रेणीबद्ध कार्यक्रमांद्वारे सादर केले जावे ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या आवडी, कौशल्ये आणि गरजा यानुसार तयार केलेल्या क्रियाकलापांचा समावेश असेल. आराखड्याने विद्यार्थ्यांना शारीरिक श्रम, स्वावलंबनाची मूल्ये, सहकार्य, चिकाटी, मदत आणि जिज्ञासूपणा, कामाची नैतिकता, उत्पादक कामाशी संबंधित दृष्टिकोन आणि मूल्ये आणि समुदायाबद्दलची चिंता शिकवण्यावरही भर दिला आहे. उच्च माध्यमिक टप्प्यावर व्यावसायिक अभ्यासक्रमांची निवड सुलभ करण्यासाठी माध्यमिक टप्प्यावर पूर्व व्यावसायिक अभिमुखता देण्याची शिफारस करण्यात आली होती.

प्राथमिक स्तर:

सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त उत्पादक कार्य (SUPW) /कार्य अनुभव (WE) हा अनेक राज्यांमध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळा स्तरावरील अभ्यासक्रमाचा एक आवश्यक घटक आहे, परंतु त्याच्या वास्तविक व्याप्ती आणि परिणामकारकतेमध्ये लक्षणीय अंतर आहे. वास्तविक व्यवहारात हे लक्षात आले आहे की शाळांमध्ये WE क्षुल्लक बनले आहे आणि अनेक राज्यांमध्ये क्वचितच दिलेला वेळ १०% पेक्षा जास्त आहे.

राज्य सरकारे/केंद्रशासित प्रदेशांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की आम्ही खरोखरच अभ्यासक्रमातील एक आवश्यक घटक म्हणून समाविष्ट केले आहे, शिक्षकांना सूचना देण्यासाठी योग्यरित्या प्रशिक्षित केले गेले आहे आणि आवश्यक आर्थिक सहाय्य प्रदान केले गेले आहे. WE कार्यक्रमांचे उद्दिष्ट हे आहे की विद्यार्थ्यांना भविष्यात कर्मचाऱ्यांमध्ये प्रवेश सुलभ करण्यासाठी आवश्यक असलेली आत्म-आश्वासन आणि सायको-मोटर प्रवीणता. NPE च्या धारणा प्रतिबिंबित करण्यासाठी ज्या शाळांमध्ये आम्ही आधीच अभ्यासक्रमाचा एक भाग आहे अशा शाळांमध्ये हे अभ्यासक्रम सुधारणे आवश्यक आहे. कार्यक्रमाच्या पद्धतशीर अंमलबजावणीसाठी, शाळेच्या दिवसातील किमान १२.५ टक्के ते २० टक्के वेळ बाजूला ठेवावा.

२.३.३ कार्यशिक्षणासाठी NEP २०२० च्या शिफारशी:

NEP २०२० सांगते की २०२५ पर्यंत, सर्व शिकणाऱ्यांपैकी किमान निम्म्याने औपचारिक शिक्षणाद्वारे कामाच्या जगाशी संपर्क साधला असावा. प्रत्येक मुलाने किमान एका व्यवसायाबद्दल शिकले पाहिजे आणि इतर अनेक गोष्टींबद्दल जाणून घेणे आवश्यक आहे. NEP २०२० नुसार व्यावसायिक आणि शैक्षणिक प्रवाह वेगळे केले जाणार नाहीत. विद्यार्थ्यांना दर वर्षी बॅंग-मुक्त दहा शाळा दिवस दिले जातील, त्या कालावधीत त्यांना त्यांच्या इच्छित व्यवसायाची माहिती दिली जाईल. इयत्ता ६ ते ८ पर्यंत यात व्यावहारिक नोकरी प्रशिक्षण जोडले जाईल. प्रत्येक विद्यार्थी इयत्ता ६ ते ८ पर्यंतच्या आनंददायक कोर्समध्ये नावनोंदणी करेल जो व्यावसायिक हस्तकलेचे विहंगावलोकन आणि सराव प्रदान करेल. या व्यतिरिक्त हब आणि स्पोक मॉडेल वापरून शाळांमध्ये कौशल्य प्रयोगशाळा स्थापन केल्या जातील ज्यामुळे इतर शाळांना ही सुविधा वापरता येईल.

नॅशनल स्किल्स क्वालिफिकेशन आराखड्या अंतर्गत, शाळा सोडलेल्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रम पुन्हा एकत्र केला जाईल. बॅचलर ऑफ आर्ट्स (बी. व्होक. क्रेडिट-आधारित फ्रेमवर्क विद्यार्थ्यांना सामान्य आणि व्यावसायिक शिक्षणामध्ये जाणे सोपे करेल आणि उच्च शिक्षण संस्था (ते ऑफर करत असलेल्या कार्यक्रमाचा) विस्तार करतील. माध्यमिक टप्प्यावर, ग्रेडमधील प्रत्येक विद्यार्थी नववी ते बारावी, किंवा १५ ते १८ वयोगटातील, त्यांना स्वारस्य असल्यास कमीत कमी एका व्यवसायात प्रशिक्षण मिळेल आणि अधिक माध्यमिक शाळेच्या चार वर्षांचा इयत्ता नववी ते बारावी विद्यार्थ्यांना हळूहळू मदत करण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो. उच्च दर्जाचे ज्ञान मिळवा तसेच त्यांना विविध व्यवसायांची ओळख करून द्या (एखाद्या विशिष्ट विद्यार्थ्यांने घेतलेल्या अभ्यासक्रमांची संख्या पूर्णपणे त्यांच्यावर सोडली पाहिजे) NEP २०२० ने स्थानिक प्रख्यात लोकांना किंवा तज्ञांना मुख्य प्रशिक्षक म्हणून कामावर घेण्यास प्राधान्य दिले आहे. विविध विषय, जसे की पारंपारिक स्थानिक कला, व्यावसायिक हस्तकला, उद्योजकता, शेती किंवा इतर कोणताही विषय जेथे विद्यार्थ्यांना फायदा होण्यासाठी आणि स्थानिक ज्ञानाचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी स्थानिक कौशल्य अस्तित्वात आहे.

ठळक मुद्दे:

- कला आणि विज्ञान, अभ्यासक्रमातील क्रियाकलाप आणि अभ्यासक्रमेतर क्रियाकलाप, शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्रवाह इत्यादींमध्ये कोणतेही स्पष्ट भेद नाहीत.
- माध्यमिक टप्प्यात चार वर्षांचा बहुविद्याशाखीय अभ्यास, विषयाभिमुख अध्यापनशास्त्राचा समावेश असेल आणि विद्यार्थ्यांना ग्रेड १० नंतर सोडण्याचा आणि ग्रेड ११-१२ मधील कोणत्याही उपलब्ध व्यावसायिक किंवा इतर अभ्यासक्रमांचा पाठपुरावा करण्यासाठी पुढील टप्प्यात परत येण्याचा पर्याय असेल. .
- विद्यार्थ्यांना त्यांचा स्वतःचा अभ्यास आणि जीवन योजना तयार करण्यासाठी ते शिकण्यासाठी निवडू शकतील अशा विषयांमध्ये अधिक लवचिकता आणि निवड

असेल विशेषतः माध्यमिक शाळेत या विषयांमध्ये शारीरिक शिक्षण, कला आणि हस्तकला आणि व्यावसायिक कौशल्ये या विषयांचा समावेश असेल.

- व्यावसायिक शिक्षणाच्या प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणामध्ये व्यावसायिक शिक्षणासाठी कार्यक्रमांचे टप्प्याटप्प्याने एकत्रीकरण व व्यावसायिक शिक्षणाच्या क्षेत्राची सुरुवात करावी.
- आवश्यक व्यावसायिक ज्ञान अभ्यासक्रमांमध्ये एकत्रित करून विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक ज्ञान उपलब्ध होईल.
- पुढील दहा वर्षांच्या कालावधीत व्यावसायिक शिक्षणाचा हळूहळू सर्व उच्च शिक्षण आणि शिक्षण संस्थांमध्ये समावेश केला जाईल.
- व्यावसायिक शिक्षणाचा आवाका वाढवण्यास मदत करण्यासाठी लवकर दत्तक घेणाऱ्या संस्थांनी काम करणारे मॉडेल आणि पद्धती शोधण्यासाठी नवकल्पना आणणे आवश्यक आहे आणि नंतर ते NCIVE द्वारे स्थापित केलेल्या यंत्रणेद्वारे इतर संस्थांसह सामायिक केले पाहिजे.
- उच्च शिक्षण संस्था शिकाऊ कार्यक्रमांच्या विविध मॉडेल्सची देखील चाचणी घेतील.
- व्यवसायांच्या सहकार्याने, उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये इनक्यूबेटर कॅटर्सची स्थापना केली जाईल.
- प्रत्येक शिस्त, व्यवसाय आणि व्यवसायासाठी राष्ट्रीय कौशल्य पात्रता आराखडा अधिक तपशीलाने समाविष्ट केले जाईल.
- क्रेडिट-आधारित आराखडा विद्यार्थ्यांना "सामान्य" आणि व्यावसायिक शिक्षणामध्ये जाणे देखील सोपे करेल.

तुमची प्रगती तपासा:

१. कृती कार्यक्रम १९९२ नुसार SUPW स्पष्ट करा.
२. कामाचा अनुभव आणि व्यावसायिक शिक्षण यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करा.

कार्य शिक्षणात केंद्र आणि राज्य सरकारांची भूमिका:

सैद्धांतिक ज्ञानासोबत कौशल्यांचा विकास हा कोणत्याही शैक्षणिक प्रणालीचा आवश्यक घटक आहे. जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची लोकसंख्या भारताकडे आहे हे लक्षात घेता कौशल्य विकास हा मानवी संसाधने विकसित करण्यासाठी आवश्यक घटक आहे. विविध आयोग आणि समित्यांनी कामाशी संबंधित शिक्षण आणि अनुभवाचे मूल्य यावर चर्चा केली. लवचिक, समकालीन, संबंधित, सर्वसमावेशक आणि सर्जनशील बनविण्यासाठी कार्यशिक्षण आणि प्रशिक्षण देण्याच्या महत्त्वपूर्ण घटकांची पुन्हा व्याख्या करण्याची नितांत गरज आहे. तरच कार्यशिक्षण बदलत्या राष्ट्रीय संदर्भामध्ये प्रभावीपणे योगदान देऊ शकेल आणि भारताला तांत्रिक क्षेत्राचे फायदे मिळवून देऊ शकेल. सरकारने या क्षेत्रात यापूर्वीच

अनेक महत्त्वपूर्ण उपक्रम हाती घेतले आहेत कारण त्यांना कार्यशिक्षण किती महत्त्वाची भूमिका बजावते याची त्यांना चांगली जाणीव आहे. केंद्र सरकारने कौशल्य विकासातील सुधारणांना प्रोत्साहन आणि समर्थन देण्यासाठी कार्यशिक्षण विषयाद्वारे अभ्यासक्रमात महत्त्वपूर्ण उपक्रम समाविष्ट केले आहेत. निष्कर्ष कार्य शिक्षणामुळे देशाची अर्थव्यवस्था आणि रोजगाराच्या शक्यता सुधारतात. एक विकसनशील राष्ट्र असलेल्या भारताने कार्य शिक्षणाद्वारे कौशल्य शिक्षणामध्ये सुधारणा आणि अंमलबजावणी करण्यात लक्षणीय प्रगती केली आहे.

कार्यशिक्षणासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांची उद्दिष्टे:

- संघटित कर्मचारी प्रशिक्षणाद्वारे कामगारांची गुणवत्ता आणि औद्योगिक उत्पादन सुधारणे.
- युवकांना उपयुक्त औद्योगिक कामासाठी तयार करून बेरोजगारी कमी करणे.
- नवीन प्रशिक्षण सुविधांचे बांधकाम किंवा सध्याच्या पायाभूत सुविधांचा वापर.
- राज्याच्या उमेदवार प्रशिक्षण कायदांतर्गत त्यांच्या पायाभूत सुविधांचा वापर करणाऱ्या विविध उद्योगांचा समावेश करण्याच्या हेतूने.
- इंडस्ट्री असोसिएशन, रिटेल असोसिएशन, मॅन्युफॅक्चरिंग इंडस्ट्रीसाठी असोसिएशन, कन्स्ट्रक्शन इंडस्ट्रीसाठी असोसिएशन इ. शाळेच्या विविध स्तरांवर ग्रुप व्होकेशनल ट्रेनिंगमध्ये व्यवसायांचा समावेश करणे.
- त्यापैकी माध्यमिक शाळा, आश्रमशाळा, ना-नफा संस्था कार्यशिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणात गुंतल्या जातील.
- कार्यानुभवाच्या क्षेत्रात चांगल्या प्रकारे सामायिकरणासाठी प्रतिष्ठित शैक्षणिक संस्थांचा समावेश करणे उदा. कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालये.
- तंत्रज्ञान आणि अभियांत्रिकी महाविद्यालये.
- कृषी व्यवसाय महाविद्यालये
- वैद्यकीय महाविद्यालये
- महाविद्यालये HMCT

२.४ कार्यशिक्षणासाठी राज्य सरकारची भूमिका

राज्याचे शिक्षण विभाग अधूनमधून सामान्य जनता, शालेय कर्मचारी आणि विद्यार्थ्यांना केंद्रीय स्तरावर कल्पित्याप्रमाणे कार्यशिक्षण कार्यक्रमांच्या मूल्याची माहिती देण्यासाठी जागृती मोहीम राबवू शकते. शिक्षण विभागाने कामाच्या शिक्षणाच्या मुख्य पैलूंची रूपरेषा देणारे फ्लायर्स, माहितीपत्रके आणि पोस्टर्स तयार केले पाहिजेत. अतिरिक्त शैक्षणिक सहाय्य, सेवा आणि शैक्षणिक संस्थांशी संपर्क साधण्यासाठी कार्य-आधारित शिक्षण

कार्यक्रमांचे यश सुनिश्चित करण्यासाठी खाली सूचीबद्ध विभाग आणि एजन्सी यांच्यात संपर्क स्थापित केला जातो:

- महानगरपालिका
- व्यावसायिक रुग्णालये.
- LIC ची शाखा
- हॉस्पिटलायझेशन सेवा
- शेती आणि प्राणी.
- जिल्हा उद्योग अधिकारी
- संवर्धनाचे प्रभारी अधिकारी.
- सामाजिक सेवा विभाग.
- विभागीय/जिल्हा स्तर.
- प्रादेशिक कारखाने आणि उद्योग.
- जंगलातील अधिकारी
- स्थानिक पोस्टमास्टर.
- राज्याद्वारे वाहतूक.
- सार्वजनिक उद्यान आणि प्राणीसंग्रहालय.
- इंडिया फूड कॉर्पोरेशन लि.

२.५ कार्य शिक्षणामध्ये केंद्र सरकारची भूमिका

- मिशन मोडमध्ये कार्यक्रम चालवणे.
- सर्व विभागीय प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे एकीकरण हाती घेणे.
- समन्वित मानव संसाधनांसह सर्व जिल्ह्यांमध्ये क्षेत्रीय संशोधनास सहाय्य करणे.
- सक्षमतेवर आधारित अभ्यासक्रमाची निर्मिती.
- शैक्षणिक संसाधने विकसित करणे.
- प्रशिक्षकांसाठी प्रशिक्षण सुविधा.
- अतिरिक्त प्रशिक्षण-संबंधित पायाभूत सुविधा

- प्रशिक्षणाची परिणामकारकता तपासण्यासाठी ऑडिट प्रणाली.
- प्रशिक्षणार्थी प्रमाणपत्र आणि परीक्षा; प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक अद्वितीय ग्रेडिंग एजन्सी.
- रोजगार शोधण्याचे साधन.
- स्वतंत्र कामासाठी विविध सार्वजनिक आणि खाजगी संस्थांमध्ये संबंध निर्माण करणे.
- योजनेची बदनामी आणि लोकप्रियता.

२.६ कार्य शिक्षणामध्ये विद्यापीठांची भूमिका

बदलाशी जुळवून घेण्याची विद्यापीठांची क्षमता भविष्यात किती यशस्वी ठरते हे ठरवेल. ज्ञानाच्या निर्मितीमध्ये भूमिका बजावत राहण्यासाठी, विद्यापीठांनी कार्यशिक्षण / व्यावसायिक शिक्षणाची कल्पना स्वीकारली पाहिजे. तीन क्रांती डिजिटल, इंटरनेट आणि उद्योजक जगाची स्थिती अधिक स्पष्टपणे आणि पारदर्शकपणे व्यक्त करण्यासाठी वापरली जाऊ शकतात. विकसित राष्ट्रांच्या विस्तार आणि विकासावर या तिघांचाही मोठा प्रभाव पडला आहे. उपरोक्त तीन क्रांतींच्या क्षेत्रात आता सर्वत्र स्वीकारले गेले आहे की मूल्य निर्मिती आणि मानवी संसाधनांच्या प्रशिक्षणात विद्यापीठे महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

उद्योजकतेला चालना देणे सोपे नसले तरी कार्यशिक्षण आणि त्याचे हस्तांतरण याद्वारे ते शिकता येते. उद्योजकतेचे सर्वात महत्त्वाचे गुणधर्म हे सहसा असे असतात ज्यांचे स्पष्टीकरण आणि सूचना आणि निर्देशांमध्ये भाषांतर करणे कठीण असते. उदाहरणामध्ये नवीन संघींचा वापर करणे, विश्वास प्रस्थापित करणे आणि प्रकल्प आणि कार्य नेटवर्क सुरू करणे समाविष्ट आहे. आज अनेक तरुण जे विद्यापीठे आणि विज्ञान संस्थांमध्ये शिक्षण घेतात त्यांना यशस्वी जीवनासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि वृत्ती विकसित करण्यासाठी मार्गदर्शन आणि कार्य अनुभवाची आवश्यकता असते.

अलीकडील विद्यापीठातील पदवीधरांमध्ये सर्जनशील विचार वाढवणे महत्त्वाचे आहे. कठीण आर्थिक काळात उद्योजकता आणि जीवनशैली शिक्षण केंद्रे स्थापन करणे, सकारात्मक विचार शिकवणे आणि नकारात्मक विचार टाळणे, अडथळे दूर करण्यासाठी चिकाटी आणि सर्जनशीलता, आणि आवश्यक कौशल्ये आत्मसात करणे या काही पैलू आहेत ज्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. आशा आहे की, व्यवस्थापकांसाठी तसेच विद्यार्थ्यांसाठी भविष्यात शाळा स्थापन केल्या जातील आणि सरकारने आवश्यक परिस्थिती निर्माण केल्यास, खरी क्षमता ओळखली जाईल आणि उत्पादनक्षमतेकडे अधिक वेगाने पुढे जाण्यासाठी प्रशिक्षणाचा पाया घातला जाईल.

कामाशी संबंधित किंवा व्यावसायिक शिक्षणासाठी विद्यापीठाणे तयार करण्यासाठी खालील पायऱ्या प्रभावी आहेत.

- व्यवस्थापन, माहिती आणि आर्थिक संसाधनांसाठी समर्थन देणे.

- कोणत्याही प्रशासकीय, आर्थिक, कायदेशीर, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रतिबंध ओळखणे आणि त्यापासून मुक्त होण्याचा प्रयत्न करणे.
- काळजीपूर्वक नियोजन आणि यशस्वी राष्ट्रांच्या अनुभवांचा वापर सादर करणे.
- व्यावसायिक अभ्यासक्रमांवर कार्यशाळा आणि सेमिनार घेणे.
- कारागीर भावना वाढवणे आणि प्रोत्साहन देणे.
- विविध व्यवसायांमध्ये प्रशिक्षण आयोजित करणे.
- कौशल्य विकासासाठी समर्थनाचे मूल्य आणि गरज ओळखणे.
- आवश्यक संशोधन पार पाडणे.
- अधिक तंत्रज्ञान विकास केंद्रे तयार करणे.

कॉन्फरन्स, सेमिनार आणि स्पर्धा यासारख्या कार्यक्रमांचे नियोजन व त्यांचे अनुभव शेअर करण्यासाठी स्पीकर्सची नियुक्ती आणि कामाच्या शिक्षणाबाबत सल्ला तयार करणे. विद्यापीठे नाविन्यपूर्ण कल्पनांच्या जाहिराती तसेच त्यांचे प्रत्यक्षीकरण या दोन्हीमध्ये भूमिका बजावतात. तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत शहरांमध्ये असलेल्या विद्यापीठांमध्ये कार्यालयांची स्थापना आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण कार्यालये आणि उष्मायन केंद्रे यांसारख्या युनिट्सचे अस्तित्व व्यावहारिक अनुप्रयोगांमध्ये उत्पादित माहितीचे भाषांतर करण्याचे महत्त्व दर्शवते.

२.७ कार्यशिक्षणात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

अलिकडच्या दशकांमध्ये गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) चे राष्ट्र निर्माण उपक्रमांच्या क्षेत्रात महत्त्व वाढले आहेत. "एनजीओ" हा शब्द संस्था आणि गटांच्या विस्तृत श्रेणीला सूचित करतो. स्थानिक, राज्य किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संघटित केलेल्या नागरिकांच्या कोणत्याही स्वयंसेवी, ना-नफा गटाला एनजीओ मानले जाते. स्वयंसेवी संस्था विविध क्रियाकलापांमध्ये गुंततात, परंतु मानवी हक्क, पर्यावरण आणि सामाजिकते पुरते मर्यादित नाहीत. एनजीओ इतर गोष्टींबरोबरच समाजाच्या प्रगतीसाठी, समुदायाच्या विकासासाठी आणि नागरिकांच्या सहभागासाठी आवश्यक आहेत.

थोडक्यात, देशाला समृद्धीकडे नेण्याची जबाबदारी सरकारवर आहे. मात्र, काही सरकारांना या प्रयत्नात यश मिळू शकले नाही. सरकारने सोडलेली पोकळी भरून काढण्यासाठी सिव्हिल सोसायटी पुढे जाते. लोकसंख्येला सेवा प्रदान करण्यासाठी ते स्थानिक आणि / किंवा परदेशी देणगीदारांकडून देणग्या स्वीकारणाऱ्या गैर-सरकारी संस्था म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संस्था स्थापन करतात. त्यांचा लहान आकार, क्षेत्रीय संघटनात्मक रचना आणि संप्रेषणाच्या लहान ओळींचा परिणाम म्हणून बहुसंख्य स्वयंसेवी संस्था त्यांच्या ग्राहकांच्या गरजा आणि बदलत्या परिस्थितींवर त्वरित प्रतिक्रिया देण्यास सक्षम आहेत. शाश्वत प्रक्रिया आणि परिणामांच्या निर्मितीला प्रोत्साहन देणारी कार्य नीति हे या लोकांचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. स्वयंसेवी संस्थांचे वंचितांशी असलेले संबंध त्यांना जमिनीवर सक्रिय ठेवतात. शाश्वत शेतीच्या विकासासाठी ग्रामीण गरिबांसाठी उपाय शोधणे

ही स्वयंसेवी संस्थांच्या मुख्य चिंतेपैकी एक आहे. तंत्रज्ञान पर्यायांची रचना करण्यासाठी आणि विकसित तंत्रज्ञान त्यांच्यामध्ये पुन्हा एकत्रित केले जातील याची खात्री करून स्थानिक ज्ञान प्रणाली मजबूत करण्यासाठी, स्वयंसेवी संस्था स्थानिक लोकांशी संबंध प्रस्थापित करण्यात सक्षम आहेत. स्वयंसेवी संस्थांनी संपर्कावर अवलंबून असलेल्या माहितीचा प्रसार करण्यासाठी अभिनव पध्दती देखील तयार केल्या आहेत, मग ती एखाद्या समूहाशी किंवा व्यक्तीशी असो. निःसंशयपणे, स्वयंसेवी संस्थांनी गट तयार करण्यासाठी केलेले कार्य हे त्यांचे प्रमुख बलस्थान आहे. विविध स्तरांवर जाणवलेल्या गरजा लक्षात घेऊन हे केले गेले आहे. परिणामी, अॅक्शन फॉर वर्ल्ड सॉलिडॅरिटी इन इंडिया, कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवण्यासाठी तळागाळातील संस्थांसोबत सहकार्य केले.

कौशल्य व्यवस्थापनात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका:

स्वयंसेवी संस्थांचा प्राथमिक फायदा म्हणजे त्यांचे समुदाय-केंद्रित धोरण. या धोरणामुळे शैक्षणिक संस्थांना कौशल्य विकासाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यात मदत होईल. हे प्रभावी एनजीओ सहकार्यांच्या मदतीने पूर्ण केले जाऊ शकते जे उपयुक्त कार्यानुभवांच्या संधींना समर्थन देण्यासाठी समाज आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये मजबूत संबंध निर्माण करू शकते. एनजीओ शैक्षणिक संस्थांना मदत आणि कट ऑफ झोनमध्ये प्रशिक्षण कार्य सुरू करण्यास सक्षम करतात कारण बहुसंख्य लोक विखुरलेल्या ग्रामीण भागात राहतात. सरकारी प्रयत्नांचा योग्य समन्वय साधला जातो. स्वयंसेवी संस्था केवळ कौशल्य विकास प्रक्रियेदरम्यान जबाबदारीचे वितरण योग्यरित्या केले जाईल याची खात्री करू शकतात. स्वयंसेवी संस्था समुदायाभिमुख दृष्टीकोन स्वीकारू शकतात आणि शैक्षणिक संस्थांच्या गरजा पूर्ण करू शकतात ज्यांना अन्यथा कार्यशिक्षण उपक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी बाहेरील जगाशी संपर्क साधणे कठीण जाईल, तर राज्य सार्वत्रिक दृष्टीकोन घेते.

NGO's ची कार्यशिक्षणा संदर्भात कार्य:

१. राज्य आणि स्वयंसेवी संस्था काम/व्यावसायिक शिक्षणाद्वारे गळती आणि वंचित विद्यार्थ्यांना उत्पादक कामाकडे आणण्यासाठी संसाधनांचा शक्य तितका कार्यक्षमतेने वापर करण्यासाठी अधिक समन्वयाने काम करण्यासाठी एकत्र काम करतात.
२. उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता बळकट करण्यासाठी माहितीची देवाणघेवाण आणि सामाजिक लेखापरीक्षणासाठी प्रयत्न करणे, ज्यामुळे व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि अभ्यासक्रमांची योजना आखण्यास मदत करणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांबाबत त्यांच्या एनजीओची विश्वासार्हता वाढेल.
३. स्वयंसेवी संस्थांच्या क्षमता, संसाधने आणि गरजा यावर पुरेसा डेटा बेस तयार करणे सरकारला सहाय्यक NGOs ओळखण्यास सक्षम करणे जे समुदायांच्या क्षमता आणि क्षमतांच्या विकासात योगदान देतील आणि कार्यशिक्षण कार्यक्रम मजबूत करतील.
४. सार्वजनिक वापरासाठी कामाचे अनुभव आणि सकारात्मक प्रतिसाद कथा रेकॉर्ड करून "लर्निंग गॅप्स" बंद करण्यासाठी कारवाई करणे.

५. शाश्वत विकासासाठी त्यांच्या पुढाकारांना वाढवण्यासाठी, एनजीओंनी शैक्षणिक संस्थांमधील युती आणि नेटवर्किंग मजबूत करण्यासाठी पावले उचलली पाहिजेत.

२.८ सारांश

सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या तत्वांवर बांधलेला धर्मनिरपेक्ष, समतावादी आणि बहुलवादी समाज म्हणून भारताची घटनात्मक दृष्टी अधूनमधून शिक्षणाशी संबंधित कमिशन आणि धोरणांसाठी मार्गदर्शक म्हणून काम करते. कार्यशिक्षण सारख्या विषयांद्वारे, प्रणालीने उत्पादकता वाढवताना सर्वांसाठी शिक्षणाच्या दिशेने वाटचाल करण्याच्या संघीचे लोकशाहीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिक्षणाचा आशय आणि अर्थ संविधानातून घेतला आहे.

सर्व शैक्षणिक संस्थांनी त्यांच्या अभ्यासक्रमात व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश करणे आवश्यक आहे हे लक्षात घेता, NEP २०२० मध्ये देशामध्ये व्यावसायिक शिक्षणाची स्फोटक वाढ होण्याची क्षमता आहे. यामुळे पुढील दहा वर्षांत लाखो विद्यार्थ्यांना मोठ्या संख्येने शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे संभाव्य कामाच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षण पुरवठादारांच्या पटलावर आणून व्यावसायिक शिक्षणात प्रवेश मिळू शकेल.

शिक्षणाचा मुख्य उद्देश म्हणजे विद्यार्थ्यांना प्रौढ जीवनासाठी तयार करणे आणि त्यांच्यामध्ये ज्ञान, क्षमता, वैशिष्ट्ये आणि वृत्ती विकसित करणे ज्यामुळे त्यांना स्वतंत्रपणे जगता येईल आणि समाजासाठी योगदान मिळेल.

२.९ स्वाध्याय

- १) कार्यशिक्षणात राज्याची भूमिका स्पष्ट करा.
- २) माध्यमिक शिक्षण आयोगामध्ये दिलेल्या हस्तकला आणि उत्पादक कार्याच्या तरतूदी लिहा.
- ३) NEP १९८६ च्या शिफारशीनुसार सामान्य शिक्षणातील कामाचा अनुभव स्पष्ट करा.
- ४) NEP २०२० नुसार व्यावसायिक शिक्षणाची ठळक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ५) कार्यानुभवाच्या संदर्भात समाज आणि शिक्षण संस्था यांच्यातील दरी कमी करण्यासाठी NGO ची मदत कशी होते स्पष्ट करा.
- ६) कार्य-अनुभव ही शिक्षणाला कामाशी जोडण्याची पद्धत आहे. सिद्ध करा.

२.१० संदर्भसूची

- <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/8526/1/Unit%205.pdf>
- Aggarwal, Y. (1998). Access and Retention the Impact of DPEP: National Overview. New Delhi: New Educational Consultants India.

- Government of Bihar, (2007). Report of the Common School System Commission (2007). Government of Bihar, Patna: India.
- MHRD, (2010-11). Annual Report 2010-11, Dept. of School Education and Literacy, Govt. of India.
- MHRD, (1964-66). Report of the Education Commission 1964-66, Ministry of education, Govt. of India, New Delhi: India.
- MHRD, (1998). National Policy on Education 1986 (as modified in 1992) with National policy on Education 1968, Dept. of Education, MHRD, Govt. of India.
- MHRD, (2005). Report of the CABE Committee on Girls Education and Common School System (2005), MHRD, Govt. of India, New Delhi: India. MHRD, (2009). National Knowledge Commission - Report to the Nation (2006-2009), Government of India, New Delhi: India.
- MHRD, (2009-10). Report to the People on Education 2009-10, MHRD, Government of India, New Delhi: India.

कार्य शिक्षणाचे उपगम

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ कार्यशिक्षण अध्ययन व अध्यापनाच्या पद्धती
 - ३.२.१ दिग्दर्शन पद्धत
 - ३.२.२ प्रकल्प पद्धत
 - ३.२.३ सहल पद्धत
 - ३.२.४ चर्चा पद्धत
- ३.३ कार्यशिक्षणाचे मूल्यमापन
 - ३.३.१ कार्यशिक्षण आणि कार्य पुस्तकाची रचना
 - ३.३.२ प्रात्याक्षिक कार्य आणि प्राप्ती
 - ३.३.३ मूल्यमापन साधन विकसित करणे
 - ३.३.३.१ पदनिश्चयन श्रेणी
 - ३.३.३.२ चेक लिस्ट
 - ३.३.३.३ शिक्षकांची नोंद
 - ३.३.३.४ निरीक्षण सूची
- ३.४ कार्यशिक्षण व शिक्षक
 - ३.४.१ कार्यशिक्षणाच्या शिक्षकाचे गुण
 - ३.४.२ कार्यशिक्षण शिक्षकाची कार्ये
 - ३.४.३ कार्यशिक्षण शिक्षकाची भूमिका
- ३.५ सारांश
- ३.६ स्वाध्याय
- ३.७ संदर्भसूची

३.० उद्दिष्टे

या प्रकणाच्या अभ्यासा नंतर, तुम्ही हे करू शकाल:

- कार्यशिक्षण शिकवण्याच्या पद्धतींबद्दल समज विकसित होईल.
- कार्यशिक्षणाची रचना समजून घ्याल.

- कार्यशिक्षणासाठी आवश्यक मूल्यमापन साधने आणि तंत्रे जाणून घ्याल.
- कार्यशिक्षणात शिक्षकाची भूमिका, गुण आणि कार्ये समजून घ्याल.

३.१ प्रस्तावना

विद्यार्थ्यांना चांगले शिकण्यास आणि जास्तीत जास्त टिकवून ठेवण्यास मदत करणे हे कार्यशिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सामान्य शिक्षणासारखे कार्यशिक्षण विविध स्तरांवर आणि विद्यार्थ्यांच्या गटांसाठी योग्य असलेल्या शिकवण्याच्या विविध पद्धतींचा वापर करते. कामाच्या अध्यापनामध्ये सिद्धांत आणि व्यावहारिक दोन्ही बाबींचा समावेश असल्याने, वर्गात आणि वर्गाच्या बाहेर विविध प्रकारच्या शिकवण्याच्या पद्धती वापरल्या जातात. अध्यापन विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाला चालना देते आणि निर्देशित करते. शिकवण्याचा दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांना ज्ञान आणि समज प्राप्त करण्यास, कौशल्ये, दृष्टिकोन, मूल्ये आणि प्रशंसा विकसित करण्यास मदत करतो ज्यामुळे वर्तनात बदल होतो.

३.२ कार्यशिक्षण अध्ययन व अध्यापनाच्या पद्धती

विकसित उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी तयार केलेली योजना प्रत्यक्ष क्रियाकलापांमध्ये पार पाडण्यासाठी वापरली जाणारी रणनीती शिकवण्याची पद्धत म्हणून ओळखली जाते. पटेल आणि जैन (२००८: ७१) यांच्या मते, पद्धत ही भाषिक सामग्री आणि उत्पादने, शिक्षण पद्धती इत्यादींचे आयोजन, निवड आणि मूल्यांकन करण्याची प्रक्रिया आहे. अध्यापन पद्धती महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते कारण ती वापरून स्थापित योजना पार पाडण्यास मदत करते. प्रक्रिया शिक्षक ज्या पद्धतीने अध्यापन पद्धती वापरतात ते शिकण्याच्या चांगल्या पद्धतीवर परिणाम करतात. अध्यापन पद्धतीचा वापर करून शिकण्याच्या दृष्टिकोनाची अंमलबजावणी करण्यास अनुमती देते. एक प्रभावी अध्यापन पद्धत अशी आहे जी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देते. वर्क एज्युकेशन शिकवण्यासाठी विविध अध्यापन पद्धती वापरल्या जातात काही खालीलप्रमाणे आहेत:

३.२.१ दिग्दर्शन पद्धत:

पेट्रीना (२००७: ९६) परिभाषित करते की दिग्दर्शन पद्धत ही एक शिक्षण पद्धत आहे जी प्रामुख्याने ज्ञान आणि कौशल्यांच्या मॉडेलिंगवर आधारित आहे. सादर करण्याचा एक मार्ग ज्याद्वारे शिक्षक किंवा विद्यार्थी काहीतरी कसे कार्य करते किंवा काहीतरी कसे केले जाऊ शकते हे दर्शविते. वर दिलेल्या व्याख्येवरून, असे दिसून येते की प्रात्यक्षिक पद्धत ही एक शिकवण्याची रणनीती आहे ज्यामध्ये शिक्षक विद्यार्थ्यांना शिकवत असताना एखादी गोष्ट दाखवतात. विद्यार्थ्यांना सामग्री, कार्यपद्धती, उदाहरणे, प्रसंग समजून घेण्यासाठी सर्जनशील बनणे सोपे व्हावे म्हणून विविध माध्यमांचा वापर करून वास्तविकतेच्या स्वरूपात किंवा अनुकरणाच्या स्वरूपात अभ्यास केला जात असलेल्या क्रियाकलाप किंवा विशिष्ट वस्तूसाठी अनुक्रम केला पाहिजे. विषयाशी संबंधित आहेत.

दिग्दर्शन पद्धतीचे फायदे:

- १) दिग्दर्शन पद्धत विद्यार्थ्यांचे लक्ष वाढवते आणि ते आकर्षक आहे.

- २) हे दिग्दर्शनाद्वारे शिकवले जाणारे विषय समजून घेण्यास विद्यार्थ्यांना अनुमती देते.
- ३) दिग्दर्शन पद्धत अशा लोकांना प्रोत्साहन देतात ज्यांना अन्यथा स्वतःहून कृती करण्याबद्दल शंका असू शकते.
- ४) दिग्दर्शन पद्धत निःपक्षपाती आणि विशिष्ट आहे.
- ५) दिग्दर्शन पद्धत ही सिद्धांत आणि सराव यांचा परिपूर्ण मिलाफ आहे.
- ६) शिकणारा थेट परिस्थितीशी संपर्क साधतो आणि निर्णय घेण्याची आणि अचूक कामगिरीची चाचणी घेतो.
- ७) दिग्दर्शन पद्धत नेतृत्व आणि आत्मविश्वास यांसारखी मूल्ये विकसित करतात.

दिग्दर्शन पद्धत पद्धतीचे टप्पे:

- १) **उद्दिष्टे:** दिग्दर्शन पद्धतीने शिकवायच्या विषयाची उद्दिष्टे लक्षात घेऊन कार्य निवडले जाते. विद्यार्थ्यांला दिग्दर्शन दाखवण्यासाठी आवश्यक असलेली क्रियाकलाप वर्ग निवडतो.
- २) नियोजन, दिग्दर्शन पद्धतीच्या अगोदर केले जाते ज्यामध्ये दिग्दर्शन संयोजक आवश्यक साहित्य आणि क्रियाकलापाचा दिवस, वेळ आणि ठिकाण समाविष्ट आहे;
- ३) दिग्दर्शनची तयारी आधी केली जाते जेथे सामग्री एका विशिष्ट क्रमाने मांडली जाते, प्रक्रिया अगोदर करून पाहिली जाते आणि वर्गाची भौतिक व्यवस्था केली जाते.
- ४) **अंमलबजावणी:** विद्यार्थी प्रत्यक्ष सरावानुसार दिग्दर्शन करतात आणि त्याच वेळी शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीवर बारीक नजर ठेवतात. विद्यार्थ्यांला शिक्षकांच्या मदतीची किंवा मार्गदर्शनाची आवश्यकता असू शकते.
- ५) **मूल्यमापन:** खालील सूचना, निरीक्षण केलेल्या कामगिरीची प्रतिकृती तयार करणे आणि दाखवणे या संदर्भात विद्यार्थी किती चांगले काम करत आहेत हे निर्धारित करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मौल्यवान अभिप्राय दिला जाऊ शकतो.

३.२.२ प्रकल्प पद्धत:

शैक्षणिक अर्थाने, प्रकल्प या शब्दाचा अधिक विशिष्ट अर्थ आहे. हे सूचित करते की जबाबदारी पार पाडणे ज्यामुळे समस्यांचे निराकरण होते. ज्याचे समाधान शैक्षणिक अनुभव ठरवते. समस्या शिक्षणाच्या काही प्रमुख विषयात आहे, ज्याच्या निराकरणासाठी विद्यार्थ्यांने किरकोळ विषयांचे तुकडे घेणे आणि लागू करणे आवश्यक आहे.

चार्ल्स ई. ऍलन यांनी प्रकल्पाची खालील व्याख्या आणि वर्णन दिले आहे:

"सर्वात सोप्या आणि सर्वात सामान्य अर्थाने ज्यामध्ये हा शब्द वापरला जाऊ शकतो, प्रकल्प ही एक समस्या आहे ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा व्यक्तींच्या गटाकडून जबाबदारी पार पाडली जाते. काहीतरी साध्य करण्यासाठी ज्ञानाचा बुद्धिमान वापर किंवा

कौशल्याचा व्यायाम किंवा दोन्ही आवश्यक आहे. एखाद्या मुलाला बेअरिंगला तेल लावायला सांगणे हा त्याच्या सोप्या अर्थाने एक प्रकल्प असेल, कारण तो विशिष्ट मुलगा त्या विशिष्ट बेअरिंगला तेल लावण्यासाठी जबाबदार असेल."

जे. ए. द्रुशेल यांनी प्रकल्प पद्धतीची मंडलेली व्याख्या:

"प्रकल्प ही एक ठोस समस्या आहे जी विद्यार्थ्याला, ज्यांच्यासाठी तो तयार केला गेला आहे, तो बाहेर काढण्यासाठी पुरेसा पूर्ण आणि स्पष्टपणे रेखांकित केलेला आहे."

प्रकल्प पद्धत ही अध्यापनाची सर्वात सक्रिय पद्धत आहे. अध्यापनाच्या या प्रकारात विद्यार्थ्याला अनेक परिस्थिती प्रदान केल्या जातात आणि त्यांनी त्यांच्या आवडीपैकी एक निवडणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थी परिस्थितीचे विश्लेषण आणि संश्लेषण करतो आणि त्यांच्या संशोधनावर आधारित उपाय शोधतो. प्रकल्प पद्धतीत शिक्षकाची भूमिका काय असा प्रश्न पडतो. शिक्षक हा कमांडिंग स्थानावर असण्यापेक्षा एक सुगमकर्ता, मार्गदर्शक आणि प्रेरक असतो. शिकणाऱ्याला त्यांच्या स्वतःच्या गतीनुसार पुढे जाण्याची वाजवी संधी मिळते.

प्रकल्प पद्धत ही एक पर्यायी शैक्षणिक रणनीती आहे जी धड्याच्या शिकवण्याऐवजी विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यावर अधिक भर देते. शिकणाऱ्यांवर विशिष्ट शिक्षण शैली लादण्यापेक्षा या पद्धतीचा अवलंब करणे हे महत्त्वाचे मुख्य तत्व आहे यावर विश्वास ठेवा.

ही कार्यपद्धती विद्यार्थ्यांभोवती फिरते कारण विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीकोनातून धोरण आणि सामग्री विचारात घेतली जाते. शिकणाऱ्याला त्यांच्याद्वारे प्रत्यक्षपणे केलेल्या कामासाठी जबाबदार धरले जाते. त्यामुळे ही पद्धत पूर्णपणे विद्यार्थी केंद्रित आहे.

प्रकल्प पद्धतीची वैशिष्ट्ये:

प्रकल्प पद्धती प्रारंभ आणि पूर्ण होण्याचे वेळापत्रक निर्दिष्ट करते आणि संसाधने (लोक, पैसा, उपकरणे आणि सुविधांसह) वापरते जे विशेषतः प्रकल्पासाठी वाटप केले गेले आहेत.

परिणामांची विशिष्ट उद्दिष्टे असतात.

प्रकल्प पद्धती पूर्वनिर्धारित, पद्धतशीर दृष्टिकोनाचे पालन करते आणि सामान्यतः एक संघ समाविष्ट करते.

प्रकल्प पद्धती नैसर्गिक वातावरणात घडते, ज्यामुळे शिकणे व्यावहारिक आणि हाताने चालते.

प्रकल्प पद्धती "करून शिकणे" आणि "जगून शिकणे" या तत्त्वांचे पालन करते.

प्रकल्प पद्धती शिकणाऱ्याला प्रेरणा देण्याची एक पद्धत म्हणून काम करते.

प्रकल्प पद्धती विद्यार्थ्यांच्या गरजांच्या दृष्टीने आव्हानात्मक आहे.

प्रकल्प पद्धतीचे गुण:

१. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडी आणि कलागुणांना अनुसरून प्रकल्प राबविण्याचे योग्य स्वातंत्र्य दिलेले असल्याने, यामुळे त्यांच्या मनोवैज्ञानिक मागण्या लक्षणीयरित्या पूर्ण होतात.
२. ही पद्धत केवळ विद्यार्थ्यांला शिकण्याच्या प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी ठेवत नाही, तर त्यांना त्यांचे स्वतःचे प्रकल्प निवडण्याचे स्वातंत्र्य देखील देते, ज्यामुळे त्यांना त्यांची कौशल्ये पूर्णतः लागू करता येतात.
३. या तंत्राचा वापर करून, विद्यार्थ्यांमध्ये टीकात्मक विचार करण्याची सवय विकसित होते. शिकणाऱ्याने केवळ हेच मिळवले नाही तर इतर समस्या सोडवण्यासाठी वैज्ञानिक पद्धती वापरण्याची इच्छा देखील या मार्गाने निर्माण झाली.

प्रकल्पांचे प्रकार:

रचनात्मक प्रकल्प:

या प्रकारच्या प्रकल्पांमध्ये, लेख लिहिणे, मॉडेल बनवणे, खड्डा खोदणे आणि नाटकात अभिनय करणे यासारख्या व्यावहारिक किंवा भौतिक कार्यांद्वारे ज्ञान तयार केले जाते.

ड्रिल प्रकल्प:

कौशल्यामध्ये अचूकता आणण्यासाठी ड्रिल प्रकल्प वापरले जातात. हे कौशल्य आणि ज्ञानावरील प्रभुत्व वाढवते. हा प्रकल्प संज्ञानात्मक आणि सायकोमोटर डोमेनशी संबंधित आहे. हे शिकणाऱ्यांमध्ये कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता विकसित करते.

आव्हानात्मक प्रकल्प:

या प्रकारचा प्रकल्प संज्ञानात्मक क्षेत्रावर आधारित आहे कारण शिकणाऱ्याला निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी परिस्थितीचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

या प्रकारच्या प्रकल्पामुळे विद्यार्थ्यांच्या अनुभवातून समस्या सोडवण्याची क्षमता विकसित होते. उदाहरणे म्हणजे संवाद साधण्यासाठी ईमेल कसा पाठवायचा, बँक खाते उघडणे इ.

कलात्मक प्रकल्प:

विविध प्रकारचे प्रकल्प करत असताना विद्यार्थ्यांमध्ये कौतुकाची गुणवत्ता विकसित होते. परफॉर्मिंग आर्ट्स, कवितेची मध्यवर्ती थीम लिहिणे, संगीत सादरीकरण, एखाद्या गोष्टीची शोभा इत्यादी प्रकल्प.

वैयक्तिक आणि सामाजिक (समूह) प्रकल्प:

विद्यार्थ्यांची आवड, योग्यता आणि क्षमता यानुसार वैयक्तिक प्रकल्प निवडला जातो. शिकणाऱ्याला समस्या सोडवण्याचे कौशल्य लागू करण्याची संधी मिळते.

गट प्रकल्पामध्ये विद्यार्थी समस्या सोडवण्यासाठी एकत्र येतात. नेतृत्व, समन्वय आणि नागरिकत्व यासारखे सामाजिक गुण विकसित होतात.

साधा आणि गुंतागुंतीचा प्रकल्प:

सोप्या प्रकल्पामध्ये एका वेळी एक कार्य आणि चरण-दर-चरण पुढे जा. साध्या प्रकल्पात कमी जटिलता असते आणि ती केवळ एका विषयावर किंवा एका क्षेत्रात केंद्रित असते. शिकणाऱ्याला विषयाची अंतर्दृष्टी आणि सखोल ज्ञान मिळते.

जटिल प्रकल्पांमध्ये, विद्यार्थी एका वेळी एकापेक्षा जास्त कामे करतात. शिकणाऱ्याला विषयाचे सर्वांगीण ज्ञान मिळते. शिकणारा विषयाच्या विविध पैलूंवर आणि परिमाणांवर लक्ष केंद्रित करतो.

प्रकल्प नमुना:

प्रकल्प पद्धतीचे खालील टप्पे आहेत:

समस्या ओळखणे:

प्रकल्प पद्धत समस्या सोडवण्याशी संबंधित आहे. त्यामुळे समस्या ओळखणे ही पद्धतीची मूलभूत आवश्यकता आहे. शिक्षक विषयाच्या आधारे समस्यांची यादी देतात आणि शिकणाऱ्याला त्यांच्या आवडीच्या आणि क्षमतेनुसार समस्या निवडण्याची स्वायत्तता मिळाली आहे.

परिस्थिती निर्माण करणे:

येथे शिक्षक वैयक्तिकरित्या किंवा गटात प्रकल्प हाती घेण्यासाठी वातावरण तयार करतात. शिक्षक प्रकल्पाशी संबंधित माहिती जसे की प्रक्रिया, डेटाचे स्रोत, पायऱ्या आणि उपयोग सामायिक करतात. शिक्षक विद्यार्थ्यांना दैनंदिन समस्या शेअर करून प्रेरणा देतात.

प्रकल्प निवड:

प्रकल्पाच्या निवडीसाठी शिक्षक मार्गदर्शन करतात. विद्यार्थ्यांना प्रकल्प निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे. प्रकल्पाच्या उद्दिष्टांवर अवलंबून प्रकल्प गट किंवा वैयक्तिक असू शकतो.

नियोजन:

शिक्षक वेगवेगळ्या कोनातून आणि मुद्द्यांमधून चर्चा करतो. विद्यार्थ्यांला त्यांचे विचार आणि विचार व्यक्त करण्याची मुभा आहे. मुक्त अभिव्यक्तीतून निर्माण होणाऱ्या विविध मतांचा शिक्षक विचार करतो. शेवटी शिक्षक कृतीचा कार्यक्रम स्टेप बाय स्टेप बोर्डवर लिहून ठेवतो. शिक्षकांनी त्यांची आवड आणि योग्यता लक्षात घेऊन गटबद्ध केले आहे

अंमलबजावणी:

या टप्प्यात प्रत्यक्ष काम सुरू होते. प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीद्वारे निष्कर्ष काढण्यासाठी विद्यार्थी डेटा आणि आवश्यक साहित्य गोळा करतात. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गतीनुसार कार्य

पूर्ण करण्यासाठी वेळ मिळतो. प्रक्रियेदरम्यान शिक्षक मार्गदर्शक, प्रेरक आणि सुविधा देणारा म्हणून काम करतो. गटांना विहित कालावधीत प्रकल्प पूर्ण करायचा आहे.

मूल्यमापन:

मूल्यांकनामुळे प्रकल्पाची उद्दिष्टे साध्य झाली की नाही हे तपासण्यास मदत होते. मूल्यमापनाचे काम शिक्षक तसेच विद्यार्थ्यांकडून केले जाते. टीकात्मक विचार हा चर्चेद्वारे विकसित केला जातो जेथे ते मुक्तपणे टीका करतात आणि व्यक्त करतात. शेवटी निष्कर्ष काढला जातो आणि अहवाल दिला जातो.

अहवाल आणि रेकॉर्डिंग:

या पद्धतीचा हा महत्त्वाचा भाग आहे कारण या नोंदी भविष्यातील संदर्भासाठी उपयुक्त आहेत. त्यात विविध कल्पना आणि पुढील सर्व टप्प्यांनंतर आलेले निष्कर्ष आहेत. नोंदी विशिष्ट स्वरूपात ठेवल्या जातात. अहवाल तयार झाल्यानंतर ते शिक्षकांना प्रमाणपत्रासाठी सादर केले जातात.

३.२.३ सहल पद्धत:

"भ्रमण" हा शब्द सामाजिक अभ्यासासाठी आयोजित केलेला प्रवास, सहल किंवा टूर आहे ज्यामध्ये विद्यार्थी प्रत्यक्षात स्थाने किंवा साइट्सला भेट देतात आणि सहलीमुळे निर्माण होणारा प्रथम अनुभव असतो. हे सहल शिकण्यासाठी विशेषतः फायदेशीर आहे कारण ते विद्यार्थ्यांना "पाहण्याची," "ऐकण्याची," तपासणी करण्याची, माहिती गोळा करण्याची आणि प्रश्न विचारण्याची भरपूर संधी देते. त्यांचे शैक्षणिक कार्यप्रदर्शन सुधारण्याच्या उद्देशाने, विद्यार्थी शिक्षणाच्या सहलीच्या शैलीद्वारे जगभरातील विविध ठिकाणी जाऊ शकतात. संशोधनांनुसार, सहली ही एक कादंबरी आणि यशस्वी स्वरूपाची शिकवणी आहे आणि शिक्षक सामान्यतः त्यांना अधिक वेळा नियुक्त करण्यास प्राधान्य देतात. तथापि, जास्तीत जास्त शिक्षण मूल्यासाठी सहलीचे परिणाम पूर्वनिर्धारित निर्देशात्मक वेळापत्रकात समाविष्ट केले पाहिजेत.

क्षेत्र भेट म्हणजे शैक्षणिक हेतूसाठी किंवा नैसर्गिक घटनांचे निरीक्षण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या संक्षिप्त सहली. अभ्यासेतर क्रियाकलापांचा भाग म्हणून, वर्ग वारंवार एक दिवसीय शैक्षणिक क्षेत्र भेट अभ्यास आयोजित करतात, जसे की नैसर्गिक किंवा भौगोलिक साइटवर जाणे. सहलीमुळे मुले आणि प्रौढ दोघेही नैसर्गिक वातावरणात शिकू शकतात. प्रत्येकजण सारखा शिकत नाही किंवा शिकण्याची क्षमता सारखीच नाही. काही विद्यार्थी वर्गात इतरांपेक्षा चांगले शिकतात, तर काही शिकत नाहीत. त्यांच्या शैक्षणिक गरजा सामान्य वर्गाच्या सेटिंग आणि संस्थेद्वारे पूर्ण केल्या जाऊ शकत नाहीत. जेव्हा हे घडते तेव्हा नैसर्गिक शिक्षण वातावरण वापरणे फायदेशीर ठरू शकते. नैसर्गिक शिक्षण पर्यावरण हे शैक्षणिक सेटिंग्ज म्हणून ओळखले जातात जे विद्यार्थ्यांच्या जन्मजात शिकण्याच्या क्षमतेवर आधारित असतात.

अध्यापनाच्या सहल पद्धतीची वैशिष्ट्ये:

- विषयाचे ठोस ज्ञान असल्याने शिक्षणाची परिणामकारकता सुधारते.
- हे विद्यार्थ्यांची आवड आणि कुतूहल वाढवते, जे त्यांना संबंधित वर्गातील क्रियाकलापांमध्ये उत्साहाने सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करते.
- हे विद्यार्थी-विद्यार्थी आणि विद्यार्थी-शिक्षक सामाजिक संपर्कास प्रोत्साहन देते, जे सहकारी शिक्षण पद्धतींना समर्थन देते. या धोरणाचा वापर करून पालक, शिक्षक आणि विद्यार्थी सर्व शैक्षणिक प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतात. जेव्हा विद्यार्थी गटांमध्ये काम करतात तेव्हा त्यांचे एकमेकांशी परस्परसंवाद देखील वाढतात. शिवाय, जेव्हा विद्यार्थ्यांना प्रश्न असतील तेव्हा त्यांना शिक्षकांशी बोलावे लागणार असल्याने, विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातील संपर्क सुधारेल.
- हे व्यक्तींमध्ये सामाजिक जागरूकता वाढवते, परिणामी समाजातील प्रत्येक सदस्याशी जवळचे नाते निर्माण होते. हे विद्यार्थ्यांना दैनंदिन जीवनात उपस्थित असलेल्या शैक्षणिक संधींबद्दल शिक्षित करते.

सहल पद्धती तंत्राची उद्दिष्टे:

- अभ्यासक्रम सुधारणे, पारंपारिक वर्ग प्रशिक्षणाशी तुलना केल्यास ही पद्धत विद्यार्थ्यांना वास्तविक - जगातील अनुभवांमध्ये सहभागी होण्याची संधी देते ज्यामुळे शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण लक्षात राहते.
- हँड्सऑन शिकण्याचे अनुभव सुधारण्यासाठी प्रथम हाताने ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी.
- व्यावहारिक कौशल्ये आत्मसात करणे, विद्यार्थ्यांनी नोट्स घेणे, बोलणे आणि त्यांचे लेखन सुधारणे यासह विविध क्षमता शिकल्या पाहिजेत.
- वास्तविक जगातील क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करणे.
- सामाजिक प्रयोगशाळा समजून घेणे. वास्तविक-जगातील परिस्थितींमध्ये काय घडते ते जोपर्यंत ते पाहत नाहीत तोपर्यंत विद्यार्थ्यांना आंतर आणि आंतर - वैयक्तिक संबंध, सामाजिक गतिशीलता, सामाजिक बदल इत्यादीसारख्या सामाजिक कौशल्यांचे महत्त्व समजू शकत नाही.

सहल अध्यापन पद्धतीचे प्रकार:

१. उपदेशात्मक सहल:

शैक्षणिक सहल म्हणजे वर्ग किंवा वर्गाच्या गटाने सामान्य वर्गाबाहेरील एखाद्या स्थानाला दिलेली भेट, ज्याचा उद्देश विद्यार्थ्यांना विशिष्ट अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यास मदत करणे आहे जे इतर पद्धतींद्वारे प्रभावीपणे पूर्ण केले जाऊ शकत नाहीत. अनेक प्रकारच्या फुलांबद्दल जाणून घेण्यासाठी बोटॅनिकल गार्डनची सहल हे या प्रकारच्या शैक्षणिक फील्ड ट्रिपचे उदाहरण आहे.

२. शालेय स्पर्धा किंवा उत्सव:

विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शाळेने आयोजित केलेल्या स्पर्धा किंवा महोत्सवात त्यांचे विषय-क्षेत्राचे ज्ञान आणि कलागुण दाखवण्याची संधी असते. एकापेक्षा जास्त वर्ग किंवा विषयातील विद्यार्थ्यांचे संघ स्पर्धा, उत्सव, स्पर्धा किंवा मूल्यमापनात भाग घेऊ शकतात. शालेय स्तरावरील खेळ, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि निबंध स्पर्धा ही शालेय स्पर्धा किंवा उत्सवांची काही उदाहरणे आहेत.

३. प्रेरक भ्रमण:

ऑफ-कॅम्पस क्रियाकलाप एक प्रेरणादायी सहल आहे. हे वर्गासाठी असाइनमेंट नाही. हे शाळा, क्लब, गट किंवा वर्गासाठी प्रेरक बक्षीस देऊन शाळेचे वातावरण सुधारण्यात योगदान देते. शालेय वर्षाच्या शेवटी बुद्ध पॉईंटला भेट देणारा विद्यार्थ्यांचा गट हे प्रेरणादायी सहलीचे उदाहरण आहे.

सहल पद्धतीचे टप्पे:

१. भेट देण्याच्या ठिकाणे निवड:

- क्षेत्र भेटीसाठी उद्दिष्टे आणि मूल्यमापन धोरण परिभाषित करा.
- गंतव्यस्थान, वेळ आणि तारीख ठरवा.
- क्षेत्राच्या मुख्य वैशिष्ट्यांशी परिचित होण्यासाठी आणि संबंधित लोकांचे स्थान, वाहन चालविण्याच्या सूचना आणि मोबाइल नंबर मिळविण्यासाठी पूर्व-भेट द्या.

२. लॉजिस्टिक प्लॅनिंग:

- प्रशासकीय मंजूरीची विनंती करा आणि वाहतूक विनंती सबमिट करा.
- तुमच्या दिवसाच्या प्रवासाची योजना करा आणि जेवणाची व्यवस्था करा.
- स्थळासाठी आवश्यक असल्यास, कॅमेरे सारखी विशेष उपकरणे सेट करा आणि प्रवेश शुल्कासाठी निधी गोळा करा. तुमच्या प्रवासाबद्दल तुमच्या लोकांना सांगा.
- आपत्कालीन परिस्थितीत विद्यार्थ्यांची नावे आणि घरचे फोन नंबर रेकॉर्ड करा.

३. क्षेत्र भेटीपूर्वीचे क्षेत्र भेटीचे नियोजन आणि चर्चा:

- क्षेत्र भेटीच्या ध्येयाबद्दल चर्चा करा.
- स्थानाची चित्रे किंवा पोस्टर्स प्रदर्शित करा.
- वर्तनाची एक संहिता स्थापित करा आणि पैसे कसे वापरले जातात, जेवणाच्या वेळेची व्यवस्था, कपडे कोड आणि इतर महत्त्वाच्या समस्यांबद्दल बोला.
- माहिती मिळवण्यासाठी ओपन-एंडेड निरीक्षणात्मक प्रश्नांची सूची बनवा.
- क्षेत्र भेटीच्या वेळापत्रकाचे वर्णन करा.

४. क्षेत्र भेटी:

- आवश्यक असल्यास, क्षेत्र भेटी दरम्यान मुलांना काढू द्या.
- सुविचारित प्रश्न मांडा आणि प्रतिसाद रेकॉर्ड करा.
- तुम्हाला अभिप्रेत असलेल्या पद्धतीने वागा.

५. क्षेत्र भेटीपूर्वी:

- विद्यार्थ्यांना कार्यक्रमाबद्दल त्यांचे निरीक्षण आणि भावनांवर चर्चा करण्यास प्रोत्साहित करा.
- क्षेत्र भेटी संबंधित वस्तू प्रदर्शित करण्यासाठी वर्गात बुलेटिन बोर्ड बनवा.
- ज्यांनी क्षेत्र भेटीमध्ये सहाय्य प्रदान केले त्यांच्यासाठी विद्यार्थ्यांना धन्यवाद-नोट्स लिहू द्या. तुमच्याकडे असलेले कोणतेही अद्वितीय ज्ञान समाविष्ट करा.

६. क्षेत्र भेटीचे मूल्यमापन:

सहलीचे विशेष शैक्षणिक मूल्य काय होते?

- विद्यार्थ्यांनी उद्दिष्टे साध्य केली होती का?
- पुरेसा वेळ होता का?
- पुरेसा कर्मचारी आणि प्रौढ पर्यवेक्षण असल्याचे दिसते का?
- ते बदलून काय सुधारले जाऊ शकते?
- पुढच्या वेळी कशावर ताण द्यावा?
- भविष्यात कोणत्या मुद्द्यांकडे लक्ष देण्याची गरज आहे?

३.२.४ चर्चा पद्धत:**अर्थ:**

चर्चा या शब्दाचा अर्थ महत्त्वाच्या विषयावरील विचार, मत आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण असा होतो. या पद्धतीमध्ये शिक्षक आणि त्या प्रक्रियेत शिकवले जाणारे दोन्ही समाविष्ट आहेत. चर्चा ही सर्वात महत्त्वाची पद्धत आहे कारण "एकापेक्षा दोन डोके चांगले आहेत." याचा अर्थ असा आहे की जेव्हा समस्या सोडवण्यासाठी अनेक डोके एकत्र केली जातात तेव्हा आश्चर्यकारक परिणाम मिळू शकतात.

चर्चा म्हणजे निरुपयोगी आणि बिनमहत्त्वाचे तथ्य गोळा करणे नव्हे. पण ती विचारांची तार्किक आणि पद्धतशीर देवाणघेवाण आहे. चर्चेचा मुख्य उद्देश लहान मुलांना "ग्रुप थिंकिंग" आणि "सामूहिक निर्णय" प्रक्रियेत शिक्षित करणे हा आहे.

एखाद्या विषयात किंवा समस्यांशी संबंधित संबंधांचा विचारपूर्वक विचार म्हणून चर्चेचे वर्णन केले आहे. हे त्यांच्या संबंधांचे विश्लेषण, तुलना, मूल्यमापन आणि निष्कर्षांशी संबंधित आहे. त्या पद्धतीत विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कल्पना आणि भावना स्वतंत्रपणे मांडण्याची संधी मिळते.

व्याख्या:

क्लार्क आणि स्टारच्या मते. "चर्चा म्हणजे एका व्यक्तीने संभाषणावर प्रभुत्व मिळवून त्याच्या अहंकाराचा उपचार करण्याची जागा नाही, किंवा एका व्यक्तीने त्याचे पठण विकण्याची जागा नाही."

त्यानुसार प्रा.एस.के. कोचर. "चर्चा ही खरं तर सामूहिक निर्णय घेण्याची क्रमबद्ध प्रक्रिया आहे."

जेम्स एम. ली यांच्या मते. "ही एक शैक्षणिक गट क्रियाकलाप आहे ज्यामध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी काही समस्या किंवा विषयावर बोलतात."

योकमन आणि सिम्पसन यांच्या मते. "चर्चेचे तंत्र असे आहे की जिथे मुले प्रश्नांवर चर्चा करतात, अहवाल देतात, नियोजन करतात, नैसर्गिक पद्धतीने काम करतात. शिक्षक हे मार्गदर्शक, समुपदेशक, सल्लागार, योगदानकर्ता आणि संचालक असतात. फक्त त्यांचे ऐकून घेण्यापेक्षा."

चर्चेचे स्वरूप:

चर्चा या स्वरूपात आयोजित केलेली अनौपचारिक किंवा औपचारिक क्रियाकलाप असू शकते:

१. औपचारिक चर्चा
२. वर्ग चर्चा
३. वादविवाद
४. पॅनेल
५. परिसंवाद
६. सिम्पोजियम
७. मेंदू वादळ

चर्चा पद्धतीचे प्रकार:

चर्चेचे प्रामुख्याने दोन प्रकार आहेत:

१. उत्स्फूर्त चर्चा
२. नियोजित चर्चा

१. उत्स्फूर्त चर्चा:

उत्स्फूर्त चर्चा साधारणपणे अभ्यासाधीन विषयाशी संबंधित असलेल्या काही वर्तमान घटनांबद्दल विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नापासून सुरु होते. अशी चर्चा विद्यार्थ्यांना खूप उपयुक्त आहे कारण ती त्यांना वर्तमान घटनांचे विश्लेषण करण्यास आणि वास्तविक जीवनातील परिस्थितीशी संबंधित तथ्ये समजून घेण्यास मदत करते. अशा चर्चेत वस्तुस्थितीच्या ज्ञानाचे पुनरावलोकन केले जाते आणि एक समज विकसित केली जाते.

२. नियोजित चर्चा:

अशा चर्चेची सुरुवात शिक्षक एका विद्यार्थ्याला अहवाल सादर करण्यास सांगून आणि दुसऱ्याला तपशीलवार चर्चा करण्यास सांगू शकते. या तंत्रासाठी शिक्षकाने वर्गाला समर्पक तथ्ये समाविष्ट करून आणि निष्कर्षांच्या स्वरूपात एकत्रित करून काळजीपूर्वक नियोजन करणे आवश्यक आहे. शिक्षकांद्वारे प्रश्नांची विस्तृत यादी तयार केली जाते आणि ते योग्य वेळी चर्चेत टाकले पाहिजेत.

शिक्षकाने कधीकधी एखाद्या मुद्यावर जोर दिला पाहिजे आणि चर्चेदरम्यान सर्व संबंधित मुद्दे समाविष्ट केले आहेत हे पहावे.

चर्चेची प्रक्रिया:

चांगल्या चर्चेची मूल्ये सुरक्षित करण्यासाठी, शिक्षक विद्यार्थ्यांचे प्रतिनिधित्व नियोजन मानले पाहिजे. संपूर्ण प्रक्रिया चार भागांमध्ये विभागली जाऊ शकते:

१. तयारी
२. चर्चा आयोजित करा
३. मूल्यमापन
४. रेकॉर्डिंग

चर्चेचा अंतिम उद्देश वर्तन सुधारणे आणि योग्य शिक्षण हा आहे. म्हणून, त्या बदलासाठी, शिक्षकाने संपूर्ण प्रक्रियेचे मूल्यमापन केले पाहिजे, शिक्षकाने हेतू लक्षात घेऊन चर्चेचे मूल्यमापन केले पाहिजे आणि त्यातून काही यश मिळायला हवे. मूल्यमापनाच्या उद्देशाने विविध प्रकारच्या प्रश्नावली वापरल्या जाऊ शकतात. याच्या मदतीने विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करता येते.

४. रेकॉर्डिंग:

शेवटच्या शिक्षकाने संपूर्ण प्रक्रियेची संपूर्ण नोंद ठेवावी. यामध्ये मूळ आराखडा तयार करणे आणि दुरुस्त करणे इत्यादींचा समावेश असावा. शिक्षकांनी भविष्यासाठी दिलेले सर्व मार्गदर्शनही त्यांनी नोंदवले पाहिजे. आणि त्यांच्या स्वतःच्या कार्यावर अंतिम टीका सर्वांनी लिहिली पाहिजे. हे भविष्यातील संदर्भ आणि मार्गदर्शनासाठी मदत करेल.

तुमची प्रगती तपासा:

१. तुम्ही कामाच्या शिक्षणात शिकण्याच्या कोणत्या पद्धती वापराल?
२. प्रात्यक्षिक पद्धतीचे गुण काय आहेत?
३. चर्चा पद्धतीचे स्वरूप काय आहेत?

३.३ कामाच्या शिक्षणाचे मूल्यमापन

३.३.१ कार्यशिक्षण आणि कार्य पुस्तकाची रचना:

कार्य शिक्षणामध्ये विद्यार्थी-कॅटरचा दृष्टीकोन आहे ज्यामध्ये वैयक्तिक विद्यार्थ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अभ्यासक्रम विकसित करणे समाविष्ट आहे. शिक्षक संपूर्ण वर्गाचा समावेश असलेला अभ्यासक्रम तयार करू शकतो किंवा ते प्रत्येक विद्यार्थ्यांसाठी वैयक्तिक शिकवण्याच्या धोरणे तयार करू शकतात. ज्या विद्यार्थ्यांला जास्त काळ लक्ष केंद्रित करण्यासाठी धडपड करावी लागते त्यांच्यासाठी, शिक्षक एक अभ्यासक्रम तयार करू शकतो ज्यामध्ये विविध लहान क्रियाकलापांचा समावेश असतो ज्यात तीव्र एकाग्रतेची आवश्यकता नसते. जर त्यांच्या सर्व विद्यार्थ्यांना गटांमध्ये काम करायला आवडत असेल, तर शिक्षक त्यांच्या अभ्यासक्रमात लहान-मोठ्या-सामूहिक क्रियाकलापांचा समावेश करू शकतात.

खालील श्रेण्यांमध्ये मोडणाऱ्या उपक्रमांचा वापर विद्यार्थ्यांना मध्यम, माध्यमिक आणि वरिष्ठ शालेय स्तरावर कामाचा अनुभव देण्यासाठी केला पाहिजे:

कोर क्षेत्र:

अनिवार्य मॅन्युअल काम आणि सामुदायिक सेवेद्वारे, विद्यार्थी त्यांच्या स्वतःच्या गरजा तसेच त्यांच्या शेजारच्या आणि शाळेच्या गरजांची काळजी कशी घ्यावी हे शिकतात.

निवडक क्षेत्र:

याव्यतिरिक्त, निवडलेल्या क्रियाकलापांचा वारंवार सराव करणारे विद्यार्थी उत्पादक कार्य आणि सेवांसाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित करतात. काही उदाहरणांमध्ये, हा पूर्व-व्यावसायिक अनुभव देखील असेल.

उपक्रमांच्या योजना उद्दिष्टांवर आधारित असतात. उपक्रम विद्यार्थ्यांला विधायक आणि फायदेशीर सामाजिक क्रियाकलाप दाखवतात. हे व्यायाम विद्यार्थ्यांना विविध व्यवसाय आणि श्रमाचे मूल्य समजून देतात. शिकणाऱ्याला त्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रात त्यांची कौशल्ये कशी विकसित करता येतील यावर विचार करता येतो आणि विचार करता येतो. कामाच्या शिक्षणाचा विषय एकात्मिक दृष्टीकोन वापरतो.

वर्कबुक डिझाइन:

कार्यपुस्तके ही एक प्रकारची शैक्षणिक सामग्री आहे ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना वर्गाबाहेर शिकण्यास मदत करणारे घटक असतात. विद्यार्थ्यांनी एखाद्या विशिष्ट क्रियाकलापासाठी निर्धारित केलेली उद्दिष्टे साध्य केली आहेत याची खात्री करण्यात ते मदत करतात. कार्यपुस्तके हे सुनिश्चित करतात की विद्यार्थ्यांना सामग्रीचे पुनरावलोकन करण्याची आणि चालविलेल्या क्रियाकलापांची अंतर्दृष्टी प्रदान करण्याची संधी आहे.

रेकॉर्ड ठेवण्यासाठी कामगिरी:

खालील शीर्षके नोंदी व्यवस्थित करण्यासाठी वापरली जातात आणि केलेल्या कामाचे मूल्यमापन करण्यासाठी कार्यपुस्तकेची दररोज तपासणी केली पाहिजे.

१. प्रकल्प/कार्याचे शीर्षक.
२. उत्पादन वापर
३. कामाचे उद्दिष्ट.
४. वापरलेली उपकरणे आणि साधने. (नाव, संख्या आणि प्रवेशयोग्यतेचा स्रोत)
५. उत्पादनात वापरलेला कच्चा माल
६. प्रक्रियेचे टप्पे
७. अंमलबजावणी प्रक्रियेदरम्यान घेतलेली खबरदारी.
८. समोर आलेली आव्हाने आणि त्यावर मात करण्यासाठी धोरणे.
९. उत्पादनाची किंमत
१०. भविष्यातील विकासासाठी शिफारसी
११. स्व-मूल्यांकन आणि शिकण्याचे परिणाम.

कार्यपुस्तकेच्या मूल्यांकनाचे निर्देशक:

- अ. सर्वसमावेशक आणि संघटित रेकॉर्डकीपिंग.
- ब. कार्यपुस्तिका काळजीपूर्वक आणि सुव्यवस्थित राखणे.
- क. कार्यपुस्तिका अद्ययावत ठेवणे आणि शिक्षकांद्वारे ते नियमितपणे तपासणे यात सातत्य.

३.३.२ प्रात्यक्षिक कार्य आणि साध्य:

कार्य शिक्षणाचा अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांच्या गरजांनुसार तसेच शाळा आणि समुदायाद्वारे देऊ केलेल्या संसाधने आणि सुविधांद्वारे निर्धारित केला जाईल. असा कोणताही सेट

अभ्यासक्रम असू शकत नाही ज्याचे पालन जिल्हा, राज्य किंवा राष्ट्रातील प्रत्येक शाळेने केले पाहिजे कारण ते स्थानानुसार भिन्न असतील.

माध्यमिक शालेय कार्यशिक्षण कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून कार्यशिक्षण क्रियाकलापांमध्ये प्रीव्होकेशनल अभ्यासक्रमांचा समावेश केला जातो. या क्रियाकलापाची उद्दिष्टे मनोवृत्ती सुधारणे आणि सहभागीना भविष्यात अधिक उत्पादक कार्यासाठी तयार करणे आहे. परिणामी, प्रत्येक वर्गातील प्रत्येक विद्यार्थ्यांने अभ्यासक्रमातील किमान ६०% असाइनमेंट पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

विविध निवडक उपक्रमांचा उद्देश कार्यशिक्षण अभ्यासक्रमाला व्यावसायिक फोकस देण्याचा आहे. परिणामी, उपलब्ध वेळेनुसार, त्याला सतत किंवा पुनरावृत्ती सरावाची आवश्यकता असू शकते. शाळा वेळ, ऋतू, मानवी क्षमता, कच्चा माल इ.च्या आधारावर उपलब्ध उपक्रमांची निवड करू शकते. निधीचे वितरण आणि व्यावहारिक क्रियाकलापांमध्ये मदत करण्यासाठी छोटे गट तयार केले जातात. अध्यापन शिकण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान शिक्षक समस्या सोडवण्याचे तंत्र वापरणे निवडू शकतात.

विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गरजांशी संबंधित समस्या आणि त्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी पूर्ण करणे आवश्यक असलेल्या कार्याची जाणीव करून दिली पाहिजे. उपकरणे, संसाधने, आणि काम आणि सेवा प्रदान करण्याच्या पद्धतींबद्दल तसेच आवश्यक कामात व्यस्त राहून या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी त्यांना मार्गदर्शन केले पाहिजे.

विविध वर्गासाठी वेगवेगळ्या क्रियाकलापांची शिफारस करण्यात आल्याने, शाळेने विविध उपक्रमांची ऑफर दिली असल्यास किंवा विभागानुसार विभाग असल्यास, वेळापत्रक सेट करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे वर्गाच्या सर्व विभागांमध्ये एकाच वेळी कार्यशिक्षण कालावधी असणे. प्रत्येक वर्गासाठी फक्त दोन उपक्रम आहेत.

नियुक्त केलेल्या कामगिरीमध्ये, विद्यार्थ्यांनी विशिष्ट वर्गात पूर्ण केलेल्या कार्याचा मागोवा ठेवणे अपेक्षित आहे. या फायली तपासण्याचे अधिकार मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि उच्च अधिकाऱ्यांना आहेत.

कामाच्या शिक्षणासाठीचे उपक्रम यांत्रिक पद्धतीने केले जाऊ नयेत; त्याऐवजी, प्रत्येक पायरीमध्ये काळजीपूर्वक नियोजन, विश्लेषण आणि तयारी समाविष्ट असणे आवश्यक आहे.

३.३.३ मूल्यमापन साधन विकसित करणे:

अध्यापनाच्या परिणामी विद्यार्थी किती शिकले हे निर्धारित करणे हे मूल्यमापनाचे उद्दिष्ट आहे. कार्यशिक्षण क्रियाकलापांसाठी मूल्यमापन साधन तयार करताना खालील काही महत्त्वाच्या पैलूंचा विचार करणे आवश्यक आहे.

मूल्यमापनाची उद्दिष्टे निश्चित करणे:

शिक्षकाने मूल्यमापन प्रक्रियेद्वारे ज्या उद्दिष्टांचे मूल्यमापन करायचे आहे त्याचा मागोवा ठेवावा. कार्यशिक्षण क्रियाकलाप सहसा सर्व डोमेन समाविष्ट करतात, म्हणून विकसित केलेले साधन सर्वसमावेशक असावे.

मार्गदर्शक तत्त्वे:

- मूल्यमापन ऑफर केलेल्या शिकण्याच्या अनुभवानुसार, तसेच शिकवण्याच्या उद्दिष्टानुसार केले जाईल (जे त्यांच्या वर्तणुकीच्या अटींमध्ये स्पष्टपणे वर्णन केले आहे).
- मूल्यमापन सतत आणि शक्य तितके सर्वसमावेशक असले पाहिजे (प्रत्येक क्रिया, प्रकल्प आणि क्रियाकलाप पूर्ण झाल्यावर लगेच तपासले जाणे आवश्यक आहे).
- मूल्यमापन प्रक्रियेदरम्यान शक्य तितकी साधने आणि प्रक्रिया वापरल्या पाहिजेत.
- साधनाची निवड त्याच्या मर्यादा आणि मूल्यमापनाचे निकष लक्षात घेऊन जास्तीत जास्त काळजीपूर्वक केली पाहिजे.

साधनाची निवड:

मूल्यमापनाची काही साधने आणि तंत्रे खालीलप्रमाणे आहेत. विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनासाठी संयोजन किंवा एकच साधन निवडले जाऊ शकते.

- मुलाखत
- निरीक्षण
- यादी तपासा
- संचयी रेकॉर्ड
- प्रश्नावली
- फोटो/पोर्टफोलिओ
- प्रकल्प कार्य
- स्पर्धा उपक्रम
- गट कार्य
- परीक्षा
- प्रश्न मंच
- वादविवाद
- व्याख्यान
- मानांकन श्रेणी
- स्वाध्याय कार्य

साधन तयार करणे:

निवडलेल्या साधनानुसार विविध प्रश्न आणि विधाने तयार करणे. क्रियाकलापाच्या सुरुवातीला सेट केलेली सर्व उद्दिष्टे तपासत असल्याची खात्री करा.

खालील काही मूल्यमापन साधने आणि तंत्रे कार्य शिक्षणामध्ये वापरली जातात.

३.३.३.१ पदनिश्चयन श्रेणी:

पदनिश्चयन श्रेणी शिक्षकांना विद्यार्थ्यांद्वारे प्रदर्शित केलेल्या वर्तन, कौशल्ये आणि धोरणांची डिग्री किंवा वारंवारता दर्शवू देते. शिक्षक पदनिश्चयन श्रेणी वापरून निरीक्षणे रेकॉर्ड करू शकतात.

पदनिश्चयन श्रेणी विद्यार्थी स्वयं-मूल्यांकन साधन म्हणून वापरू शकतात. पदनिश्चयन श्रेणी हा परिमाणवाचक गुणधर्माशी संबंधित डेटा गोळा करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या श्रेणींचा संच आहे.

पदनिश्चयन श्रेणीचे प्रकार:

पदनिश्चयन श्रेणी देखील विविध प्रकारचे आहेत:

१. संख्यात्मक श्रेणी
२. वर्णनात्मक श्रेणी
३. रँक ऑर्डर श्रेणी
४. ग्राफिक श्रेणी
५. गट श्रेणीची टक्केवारी

३.३.३.२ तपासणी सूची:

तपासणी सूची ही अशी साधने आहेत जी शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना डेटा गोळा करण्यात आणि विद्यार्थ्यांना काय माहीत आहे आणि परिणामांद्वारे काय सक्षम आहेत याचे मूल्यांकन करण्यात मदत करतात. ते विशिष्ट वर्तन, कौशल्ये आणि ज्ञान याबद्दल माहिती गोळा करण्यासाठी पद्धतशीर पद्धती देतात. मूल्यमापनासाठी निवडलेल्या वर्णनाच्या मानकांचा तपासणी सूचीच्या वापराद्वारे प्राप्त झालेल्या माहितीवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो.

शैक्षणिक हेतू:

१. निरीक्षणांचे पद्धतशीर रेकॉर्डिंग.
२. एखादे कार्य पार पाडण्यात सातत्य आणि पूर्णता सुनिश्चित करणे.
३. सध्याच्या कामगिरीची नोंद सादर करून विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणविषयक गरजा ओळखा.
४. विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या कौशल्य विकास किंवा प्रगतीचे मापन करणे.

५. प्रभावी शिक्षणासाठी आवश्यक कौशल्ये, पद्धती, दृष्टीकोन आणि वर्तन यांच्या विकासाचा मागोवा ठेवा.

३.३.३.३ शिक्षकांची नोंदी:

शिक्षकांच्या नोंदी विद्यार्थ्यांच्या जीवनात घडणाऱ्या महत्त्वाच्या घटनांचे वर्णनात्मक तपशील सादर करतात. या घटना काही क्रियाकलाप किंवा कृती असू शकतात ज्या शिक्षकांनी नैसर्गिक सेटिंग्जमध्ये किंवा कधीतरी नियोजित क्रियाकलाप दरम्यान पाहिले आहेत. या नोंदी मुलांच्या सामाजिक, भावनिक, आवडी, नापसंती आणि नातेसंबंधांची माहिती गोळा करण्यास मदत करतात. सामाजिक संवाद, सामाजिक भान, त्यांची जन्मजात प्रतिभा आणि कौशल्ये जे त्यांच्या वर्तनाची कारणे आहेत त्याबद्दल जाणून घेणे सोपे आहे. तुम्ही स्वतः अनुभवू शकता की शिक्षकांच्या नोंदी मोठ्या प्रमाणावर काम करतात. वर्गातील फक्त काही घटनांचे दस्तऐवजीकरण केले आहे कारण त्यातील प्रत्येकाचा मागोवा ठेवणे अशक्य आहे. घटनेनंतर शक्य तितक्या लवकर त्यांना पकडण्याचा प्रयत्न करा जेणेकरून योग्य तथ्ये लिहिली जातील.

३.३.३.४ निरीक्षण सूची:

निरीक्षण ही मुलांची माहिती गोळा करण्याची सर्वात लोकप्रिय पद्धत आहे. मुलांचे त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणात निरीक्षण केले पाहिजे. व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाचे अनेक पैलू निरीक्षणाने मिळू शकतात. फक्त निरीक्षण केव्हाही कुठेही करता येते. निरीक्षणाद्वारे तुम्हाला विद्यार्थ्यांची वर्तणूक, आवड आणि आव्हाने जाणून घेता येतात. निरीक्षणादरम्यान निरीक्षणे टिप्पण्यांमध्ये नोंदविली जाऊ शकतात अन्यथा निरीक्षणाच्या वैधतेला हानी पोहोचेल.

तुमची प्रगती तपासा:

१. पदनिश्चयन श्रेणी स्पष्ट करा.
२. कार्य शिक्षणामध्ये शिक्षकांच्या नोंदीचा वापर स्पष्ट करा.
३. कार्यशिक्षणामध्ये दिग्दर्शन कार्याचे महत्त्व आणि त्याची अंमलबजावणी लिहा.

३.४ कार्यशिक्षण शिक्षक

३.४.१ कार्यशिक्षण शिक्षकाचे गुण:

- उत्तम व्यक्तिमत्व.
- दयाळूपणा
- अखंडता, निष्पक्षता आणि नैतिक फिटनेस
- एक आनंददायी बोलणारा आवाज
- चांगले शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य

- सहकाऱ्यांना सामाजिकदृष्ट्या स्वीकार्य
- शिक्षकी पेशात रस आणि योग्यता.

या संदर्भात मुदलियार आयोगाने निरीक्षण नोंदवले, "शिक्षकांनी त्यांच्या कामाकडे एक नवीन दृष्टीकोन विकसित केला पाहिजे. त्यांनी त्यांच्या कार्याकडे एक महान सामाजिक आणि बौद्धिक साहस म्हणून पाहिले पाहिजे."

- विनम्र, नम्र आणि त्याच्या विद्यार्थ्यांशी मैत्रीपूर्ण.
- स्पेशलायझेशन या विषयातील नवीन प्रवाह शिकण्याचा आग्रह.
- विविध अध्यापन शिकण्याच्या पद्धती तयार करा आणि वापरा.
- कार्य समिती, प्रश्न-उत्तर, प्रात्यक्षिक, प्रकल्प, चर्चा इत्यादी सारख्या विविध निर्देशात्मक तंत्रांचा वापर करण्यासाठी प्रशिक्षित.
- विविध प्रकारचे शिक्षण सहाय्य विकसित करण्यास, तयार करण्यास आणि वापरण्यास सक्षम.
- शिक्षक म्हणून विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे आणि त्याच्या स्वतःच्या वाढीचे मूल्यांकन करण्यासाठी विविध पद्धती वापरण्यास सक्षम.
- शाळेच्या मार्गदर्शन कार्यक्रमात कार्यक्षमतेने कार्य करण्यास सक्षम.
- ज्ञानाच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांच्या गरजा चांगल्या प्रकारे समजून घेणे.
- सध्याच्या जागतिक परिस्थिती आणि समस्यांची चांगली समज असणे.
- निरीक्षण आणि वर्तन, आवड आणि विद्यार्थ्यांच्या विकासाच्या नोंदींमध्ये चांगली प्रवीणता असणे.

३.४.२ कार्यशिक्षण शिक्षकाची कार्ये:

शिक्षकांनी पुढील कार्ये करणे अपेक्षित आहे.:

- विद्यार्थी आणि समाजाच्या गरजा तपासा.
- मार्गदर्शक तत्वांमध्ये दिलेल्या तत्वांवर आधारित उपक्रम निवडा.
- उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यासाठी विद्यार्थ्यांना तयार करा.
- साहित्य आणि संसाधनांची व्यवस्था करा.
- तज्ञ संस्था आणि समुदायाशी संबंध विकसित करा.
- क्रियाकलाप आयोजित करा आणि त्यांचा वास्तविक जीवनातील परिस्थितीशी संबंध ठेवा.

- संकल्पना, महत्त्व, संबंधित क्षेत्रातील प्रासंगिकता आणि वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासावरील परिणाम स्पष्ट करा.
- मोहिमा, सहली, शैक्षणिक दौरे इत्यादींमध्ये विद्यार्थ्यांना सामील करा.
- विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण करा आणि त्यांचे मूल्यमापन करा.
- सुधारणेसाठी विद्यार्थी आणि प्रशासन यांना अभिप्राय द्या.
- पालकांना कार्यशिक्षणाच्या महत्त्वाबद्दल शिक्षित करा.
- रेफरल आणि वैयक्तिक प्रकरणांचा पाठपुरावा करण्यासाठी पालकांशी समन्वय साधा.

३.४.३ कार्यशिक्षणात शिक्षकाची भूमिका:

कोणत्याही शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी शिक्षकाची भूमिका हा मुख्य घटक असतो. सर्व शिक्षकांना त्यांनी शिकवलेल्या विषयाच्या आधारे कार्य शैक्षणिक उपक्रम आयोजित करण्यासाठी मार्गदर्शन, प्रवृत्त, अभिमुख आणि प्रशिक्षित केले पाहिजे. वर्क एज्युकेशन प्रोग्राममध्ये सहभागी असलेल्या शिक्षकांनी सामग्रीची यादी तयार केली पाहिजे आणि एक तात्पुरती सूचना योजना तयार केली पाहिजे, ज्यामध्ये उद्दिष्टे, विस्तृत सामग्री समाविष्ट आहे आणि क्रियाकलाप पार पाडण्यापूर्वी विकसित करावयाचे ज्ञान, समज, कौशल्ये, वृत्ती आणि मूल्ये हायलाइट करा. निर्देशात्मक योजनेमध्ये क्रियाकलापाचे मूल्यमापन करण्यासाठी अवलंबल्या जाणाऱ्या मूल्यांकन प्रक्रियेची व्याख्या देखील केली पाहिजे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी जाणून घेणे आवश्यक आहे आणि त्यांच्या पालकांचे सहकार्य आणि कौशल्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, विशेषतः जे कुशल कारागीर, कारागीर, शेतकरी आणि व्यावसायिक आहेत. कार्यशिक्षण शिक्षकाने पार पाडावयाच्या काही भूमिका खालीलप्रमाणे आहेत:

- **लोकशाही:** त्याने आपल्या विद्यार्थ्यांना लोकशाही जीवनपद्धतीसाठी चांगले शिक्षण देण्यासाठी लोकशाही आदर्शांचे समर्थन करणे आवश्यक आहे.
- **समानता:** त्याने सर्व विद्यार्थ्यांशी समानतेच्या आधारावर वागले पाहिजे. त्याने विद्यार्थ्यांमध्ये समतावादी दृष्टिकोन निर्माण केला पाहिजे.
- **शिकण्याचे सुत्रधार:** तो त्याच्या विद्यार्थ्यांमध्ये महत्त्वपूर्ण शिक्षणाला चालना देण्यासाठी कार्य करतो.
- **मित्र आणि तत्वज्ञानी:** त्याने आपल्या विद्यार्थ्यांसाठी मित्र आणि तत्वज्ञानाची भूमिका पार पाडली पाहिजे.
- **गटनेता:** वर्गातील सामाजिक गटाचा नेता म्हणून, त्याने अनुकूल वातावरण आणि एकसंधता विकसित केली पाहिजे.
- **मार्गदर्शन समुपदेशक आणि मदतनीस:** तो आपल्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक कारकीर्द आणि वैयक्तिक मार्गदर्शन प्रदान करतो.

- **आरंभकर्ता:** त्याने नवीन तंत्रज्ञानाचा विद्यार्थ्यांच्या सर्वोत्तम फायद्यासाठी आणि शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी शोध घेऊन आरंभकर्त्याची भूमिका बजावली पाहिजे. आरंभकाची भूमिका बजावताना त्याने नवीन कल्पना, पद्धती आणि प्रणालींचा शोध लावला पाहिजे.

३.५ सारांश

कार्यशिक्षणाचे कार्यक्षेत्र विस्तृत आहे किंवा आपण असे म्हणू शकतो की संपूर्ण सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक परिस्थिती हे कार्यशिक्षणाचे कार्यक्षेत्र आहे. सध्याच्या युनिटद्वारे तुम्हाला कामाच्या शिक्षण पद्धती कशा वापरल्या जातात हे कळले. या उपक्रमांचे मूल्यमापन करताना कोणती मूल्यमापन साधने आणि तंत्रे हा मुख्य आधार असावा, व्यावहारिक कार्य कसे राबवावे हे तुम्हाला माहित होते. कार्यशिक्षण देणाऱ्या शिक्षकाचे गुण कोणते असावेत हेही कळले. विविध उपक्रम आयोजित करताना तुम्ही शिक्षकाची भूमिका आणि कार्ये यांची समज विकसित झाली.

३.६ स्वाध्याय

१. मूल्यमापन साधने आणि तंत्रांच्या पद्धतींची यादी करा.
२. सहलीच्या पद्धतीचे प्रकार लिहा. विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी तुम्ही कोणत्या प्रकारचा सहलीचा वापर कसा कराल?
३. प्रकल्प पद्धत ही समस्या सोडवण्याची पद्धत म्हणून देखील सूचित करते. स्पष्ट करा.
४. कार्यशिक्षण शिक्षकाची कार्ये कोणती?
५. कार्यशिक्षण कार्यपुस्तिकेच्या स्तंभांची यादी करा आणि त्याचे महत्त्व लिहा.

३.७ संदर्भसूची

- Kilpatrick W. H. 1918, The Project Method, Teachers College Record, Columbia, p.319-335.
- Green T. L. 1965, The Teaching Biology in Tropical Secondary Schools, Oxford University Press, London, p. 35-62.
- Sood J. K. 1989, New Directions in Science Teaching, Kohli Publishers, Chandigarh, p. 146-149.
- Rawat S. C. 2002, Essentials of Educational Technology, R.Lall Book Depot, Meerut, p.197-206.
- <https://sc.syekhnurjati.ac.id/esscamp/risetmhs/BAB214111320107.pdf>
- <https://core.ac.uk/download/pdf/29155781.pdf>

कार्यशिक्षण आणि अभ्यासक्रम

घटक रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ कार्यशिक्षणाचा अभ्यासक्रम
 - ४.१.१ मुख्य आणि निवडक क्षेत्रावरील उपक्रम
 - ४.१.२ परिसर अभ्यास आणि त्याचे उपयोग
 - ४.१.३ साहित्य, साधने आणि तंत्रांसह प्रयोग करणे
 - ४.१.४ कार्यानुभव
- ४.२ विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण
 - ४.२.१ वेळेचे नियोजन
 - ४.२.२ अध्ययन अनुभवांचे स्वरूप
 - ४.२.३ उपक्रमाच्या निवडीसाठी निकष
 - ४.२.४ जागेची विभागणी
- ४.३ कार्यशिक्षणाच्या सत्रांचे नियोजन
 - ४.३.१ मूलभूत गरजांच्या चांगल्या पूर्ततेशी निगडीत उपक्रम
 - ४.३.२ पर्यावरण जागरूकता निगडीत उपक्रम
 - ४.३.३ समाजसेवेशी निगडीत उपक्रम
 - ४.३.४ सांस्कृतिक वारसा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेशी निगडीत उपक्रम
- ४.४ शालेय अभ्यासक्रमातील इतर विषयांशी संबंध
- ४.५ शालेय अभ्यासक्रमात कार्य शिक्षणाचे स्थान
- ४.६ कार्यानुभव, मूलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणासह कार्यशिक्षणाचा फरक
- ४.७ सारांश
- ४.८ स्वाध्याय
- ४.९ संदर्भ सूची

४.० उद्दिष्टे

हा घटक वाचल्यानंतर, तुम्ही हे समजु शकाल:

- कार्य शिक्षणाचा अभ्यासक्रम समजावून सांगणे.
- कार्य शिक्षणाचा अभ्यासक्रम आणि इतर विषयांशी सहसंबंध समजून घेणे.

- विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण आणि कार्यशिक्षणाच्या सत्रांच्या नियोजनाचे वर्णन करणे.
- कार्य शिक्षणासाठी संस्था/शाळेसाठी आवश्यक असलेली साधने आणि साहित्याचे महत्त्व जाणून घेणे.
- कार्य शिक्षणाशी संबंधित उपक्रमांच्या सत्रांचे नियोजन विविध मार्गांनी सादर करणे.
- विविध क्षेत्रांशी संबंधित निवडण्याची क्षमता / उपक्रम विकसित करणे.
- शालेय विषय आणि कार्य शिक्षण यातील फरक ओळखा.
- कार्य शिक्षणात तयार केलेल्या सामग्रीची देखभाल आणि साठवणूक करण्याच्या पद्धती आणि गरजांबद्दल समज विकसित करणे.
- कार्यानुभव, मूलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण या संकल्पना समजून घेणे.
- कार्यानुभव, मूलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणासह कार्य शिक्षणाचा फरक समजून घेणे.

४.१ कार्यशिक्षणाचा अभ्यासक्रम

कार्यशिक्षणाचे मुख्य लक्ष्य म्हणजे मुलांना स्वतःबद्दल आणि त्यांच्या गरजा, त्यांच्या कुटुंबाबद्दल आणि समाजाबद्दल जाणून घेण्यावर भर देणे. वैचारिकदृष्ट्या मुले वर्गातील अंतर्गत आणि बाह्य विविध उपक्रम समजू शकतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःचा तसेच श्रमाचा सन्मान राखण्यास मदत होईल. कार्यशिक्षणा अंतर्गत अनेक उपक्रमांचे वर्गीकरण लक्षात घेता व्यक्तीचे आरोग्य, स्वच्छता, कपडे, व्यक्तिमत्व राखणे, मानसिक आरोग्य इत्यादींच्या गरजा संबंधित कार्य. अगदी कुटुंबातील सदस्य म्हणून घरात काम करणे आणि घराबाहेर काम करणे, शालेय जीवन आणि एकात्मतेसह शालेय उपक्रम करणे त्यामुळेच कार्य शिक्षणाद्वारे मुलांमध्ये विषयांचे ज्ञान, मूल्यांवर आधारित जीवन उपक्रम आणि समजून घेण्याची कौशल्ये यासारखी महत्त्वाची कौशल्ये विकसित केली जातात. कोठारी आयोगाने कार्यानुभवाची कल्पना मांडली आहे कारण विद्यार्थ्यांना कोणताही अभ्यासक्रम असो त्यातून किंवा विद्यार्थ्यांना अभ्यास केला तरी प्रत्यक्ष व्यावहारिक अनुभव मिळतो. अगदी SUPW म्हणजे सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त उत्पादक कार्य म्हणजे, एक समुदाय म्हणून काम करण्यासाठी वैयक्तिक कौशल्ये आणि सवयी विकसित करणे, समुदायाबद्दल वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसित करणे आणि समुदायासाठी देखील उपक्रमाना प्रोत्साहन देणे. म्हणून, कार्य शिक्षण समुदायासाठी कार्य, उत्पादन आणि व्यावसायिक विकासाशी संबंधित कार्य, व्यवसायात नवीन प्रवेश करणाऱ्यांसाठी क्षमता विकसित करण्यावर भर देते. SUPW आणि कार्यानुभव या दोन्ही संकल्पना एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत आणि त्यामुळे राष्ट्रीय सामर्थ्य, आपली स्वतःची व्यावसायिक सर्जनशीलता, संघकार्य, चिकाटीची मूल्ये यासह विविध मार्गांनी व्यक्तिमत्व विकसित होण्यास मदत होते.

४.१.१ मुख्य आणि निवडक क्षेत्रावरील उपक्रम:

कार्यशिक्षण हे हेतु परस्पर आणि महत्त्वपूर्ण श्रमिक कार्य म्हणून ओळखले जाते, जे काही प्रमाणात ज्ञान मिळवण्यासाठी आणि समाजासाठी उपयुक्त ठरण्यासाठी अंतर्गत उपक्रम म्हणून आयोजित केले जाते. मुलांनी स्वतंत्रपणे स्वतःबद्दल विचार केला पाहिजे तसेच समाजासाठी उत्पादक कार्य केले पाहिजे आणि स्वआश्वासक आणि उत्पादक मूळ काम केले पाहिजे हे कार्यशिक्षण.

१. कार्यशिक्षणाची मुख्य क्षेत्रे:

कार्य शिक्षणाची मुख्य क्षेत्रे आहेत जसे की समुदाय विकास, अन्न, आरोग्य आणि स्वच्छता. आरोग्य आणि स्वच्छताविषयक समस्या, गर्भवती महिला आणि तिच्या आरोग्याची काळजी घेणे, पालेभाज्या, पाणी, आपला पौष्टिक आहार, लसीकरण, औषधोपचार, दररोज हायड्रेशन आणि आपले शरीर आणि कपडे स्वच्छ ठेवणे, प्रथमोपचार किट तयार करणे इ.

२. कार्य शिक्षणाची निवडक क्षेत्रे:

कार्य शिक्षणाची निवडक क्षेत्रे आहेत जसे की वीज, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित क्षेत्र. घर, शाळा, कार्यालये आणि सर्वत्र वापरल्या जाणाऱ्या विद्युत उपकरणांची विस्तृत श्रेणी कशी बनवायची आणि त्याची देखभाल कशी करायची याबद्दलचे ज्ञान दिले जाते. घरगुती उपकरणे जसे की रेफ्रिजरेटर, मिक्सर, ओव्हन, इंडक्शन इ. शालेय इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे जसे की प्रोजेक्टर, संगणक, OHP इ., विद्यार्थ्यांना इलेक्ट्रॉनिक्सच्या भविष्यातील उत्पादनांचा आविष्कार आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित उपक्रम जसे की घरगुती वायरिंग, मोटर आणि जनरेटरचा वापर, सोल्डरिंग, इलेक्ट्रोमॅग्नेटिझम इ.

४.१.२ पर्यावरण अभ्यास आणि त्याचे उपयोग:

पर्यावरणाचा अभ्यास म्हणजे निसर्गासोबत कसे राहायचे, आपल्या निसर्गाचे संरक्षण कसे करायचे आणि पर्यावरणाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण कसे करायचे. खालील पर्यावरणाशी संबंधित उपक्रम निरोगी नैसर्गिक परिसंस्था राखण्यास मदत करतात.

१. प्लास्टिक पिशव्यांचा वापर टाळा
२. साचलेल्या पाण्याचा योग्य निचरा व्हावा
३. पर्यावरणीय उपक्रम उदा., पुनर्वापर, बागकाम, टाकातून टिकाऊ, घरगुती संसाधने वापरणे आणि प्राण्यांचे संरक्षण करणे इ.
४. शाळेत आणि घरी रोपांना नियमित पाणी देणे
५. शेतातील बागा आणि कापणीचे निरीक्षण करणे
६. रोपे वाढवणे आणि रोपवाटिका व्यवस्थापन करणे

७. रेशीम, गांडूळ लागवड उपक्रम शाळेत आयोजित करणे आणि विद्यार्थ्यांना खत किंवा कंपोस्ट कसे बनवायचे याचे प्रात्यक्षिक दाखवणे.
८. शाळेत काही उपक्रम आयोजित करणे जसे की वृक्षारोपण, पावसाचे पाणी साठवणे, नैसर्गिक खत तयार करणे, गच्ची बाग इ.

पर्यावरण अभ्यास-वापर:

१. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे.
२. विद्यार्थ्यांनी स्वतःबद्दल शिकणे आणि जीवन आणि भौतिक वातावरणाची समज विकसित करणे.
३. पर्यावरणाबद्दल विद्यार्थ्यांची आवड निर्माण करणे.
४. विद्यार्थ्यांना जमिनीची सुपीकता, ताजे आणि स्वच्छ पाणी, पाणी साठवण, सकस अन्न आणि विकास याविषयी जागरूकता.
५. विद्यार्थ्यांना कल्पकतेने आणि सर्व बाजूने विचार करण्यास वृद्धिगंत करणे.

४.१.३ साहित्य, साधने आणि तंत्रांसह प्रयोग करणे:

कार्यशिक्षणाचा अभ्यासक्रम दररोजची कार्ये साध्य करण्यासाठी साहित्य, साधने आणि तंत्रांचा परिचय करून देतो आणि त्यांना अनुभवण्याची संधी प्रदान करतो. अशा उपक्रमांची खाली यादी दिली आहे;

१. टेनिस रॅकेट, स्केटिंग शूज, बॅडमिंटन रॅकेट, बुद्धीबळ इत्यादीसारख्या इनडोअर आणि आउट-डोअर गेम्ससाठी विविध क्रीडा साधने जमवणे.
२. टाकाऊ वस्तूपासून टिकाऊ वस्तू बनवणे, गणपतीची मूर्ती, दीवे इत्यादी बनवण्यासाठी मातीचा वापर, जुनी वर्तमानपत्रे, कपडे आणि त्यापासून उपयुक्त वस्तू बनवणे.
३. घरगुती उपकरणे
४. कपडे स्वच्छ करणे आणि धुणे यासाठी वॉशिंग मशिन, बादली, साबण आणि डिटर्जेंट पावडर इत्यादीचा वापर क्षमतेनुसार करणे.
५. फुलांचे हार घालणे आणि पुष्पगुच्छ बनवणे.

४.१.४ कार्यअनुभव:

कार्यअनुभव म्हणजे काम करून अनुभव मिळवणे. यात तपशीलवार माहिती मिळेल आणि ज्ञान मिळवण्यासाठी आणि त्यांच्या शंकांचे निरसन करण्यासाठी आणि घर, कुटुंब, शाळा आणि समाजाच्या विविध कामाच्या परिस्थितीबद्दल माहिती मिळविण्यासाठी व्यावहारिक अनुभव मिळेल. कार्यानुभवा अंतर्गत खालील उपक्रम:

१. वर्गातील ओरिगामी उपक्रम म्हणजे निमंत्रण पत्रिका, बुकमार्क, हार, लिफाफे बनवणे आणि बोटीसारखे कागदाचे वेगवेगळे आकार, दिवस आणि रात्र इत्यादी.
२. कपड्यांसह विविध देशांचे राष्ट्रध्वज बनवणे
३. पुस्तकांची बांधणी
४. पोस्ट ऑफिस, बँक व्यवहारांबद्दल ज्ञान मिळवणे
५. विद्यार्थीनी त्यांच्या लहान भावंडांची काळजी घेण्यात मदत करणे आणि त्यांना अभ्यासात मदत करणे.
६. वृक्षारोपणाचा आनंद घेणे
७. शाळेत स्वच्छता राखणे
८. नोकरी संबंधित कौशल्ये आणि संघ-कार्य उपक्रम
९. विद्यार्थी क्लब, स्पोर्ट्स क्लब इत्यादींमध्ये सक्रिय सहभाग.

४.२ विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण

नॅशनल पॉलिसी ऑफ एज्युकेशनने स्पष्ट कल्पना दिली आहे की शिक्षणाचे कार्य हेतूपूर्ण आणि शिक्षण प्रक्रियेच्या अविभाज्य भागावर आधारित आहे जे समुदायासाठी उपयुक्त असले पाहिजे. हे धोरण क्षमतांवर आधारित आहे आणि विद्यार्थ्यांच्या कौशल्याच्या कामगिरीमुळे त्यांचे शिक्षणाचे टप्पेही सुधारले आहेत. विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण हे वेळेचे नियोजन, अध्ययन, अनुभवांचे स्वरूप, उपक्रमाच्या निवडीसाठी निकष आणि जागेचे विभाजन या चार टप्प्यावर केले जाते.

४.२.१ वेळेचे नियोजन:

शिक्षकांनी प्रकल्प नियोजकाची योजना आखली पाहिजे ज्यामध्ये त्यांनी त्यांच्या उपक्रमांचा समावेश केला पाहिजे. शिक्षकाने संपूर्ण शैक्षणिक वर्षातील किमान १०% वेळ उपक्रमांमध्ये घालवला पाहिजे, मुख्यतः शिक्षकाने इयत्ता १० वी आणि १२ वी अनिवार्य उपक्रम आयोजित केले पाहिजेत आणि विद्यार्थ्यांना कार्यशिक्षणात अनुत्तीर्ण होता कामा नये.

१. शाळेने अशिक्षित पालकांसाठी प्रवेशाचे काम आणि नियम आणि नियमांबद्दल बैठक आयोजित केली पाहिजे.
२. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांसाठी सुट्टीतील गृहपाठाची व्यवस्था करावी जसे की निसर्गातील बियाणे गोळा करणे आणि ते वृक्षारोपणात स्थानांतरित करणे.
३. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक क्षमतांच्या सरावासाठी विविध उपक्रम राबवले पाहिजे.

४. पावसाळ्यात कडधान्यांचे पावसाळ्यापासून संरक्षण कसे करावे यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना शेतीशी संबंधित माहिती दिली पाहिजे.
५. ऑगस्ट महिन्यात अनेक सण साजरे होतात त्यामुळे उपक्रम सणांशी संबंधित असावेत. उदा. राखी बनवणे, झेंडे बनवणे, इको-फ्रेंडली गणपती बनवणे इ.

४.२.२ शिकण्याच्या अनुभवांचे स्वरूप:

कामाचा मथितार्थ शिक्षण हे केवळ वेळेचे नियोजन यावर आधारित नाही. परंतु प्राथमिक स्तरावरील क्रियाकलाप शिकवण्यासाठी शिकण्याच्या प्रक्रियेत समाकलित करण्यासाठी शिक्षकांनी काही साधने, तंत्रे आणि सामग्री वापरली पाहिजे. हे दुय्यम आणि मध्यम स्तरावर येते.

१. **मुख्य क्षेत्र:** या क्षेत्रात शिक्षकांनी सामाजिक सेवा समुदायावर आधारित क्रियाकलाप तयार करावा.
२. **निवडक क्षेत्र:** उपक्रम पूर्व-अभ्यासक्रमांवर आधारित तयार करावे.

४.२.३ उपक्रमांसाठी निवड निकष:

उपक्रमांचे नियोजन करताना शाळेच्या मार्गदर्शनाखाली मुख्य क्षेत्र आणि निवडक क्षेत्रामध्ये फरक असला पाहिजे. शाळेने खालील निकषांचे पालन केले पाहिजे;

१. उपक्रम अर्थपूर्ण आणि हाताने कार्य करणे आवश्यक आहे.
२. यामुळे विद्यार्थ्यांची सामाजिक मूल्ये आणि कार्य नैतिकता विकसित केली पाहिजे.
३. यामुळे विद्यार्थ्यांची परिपक्वता पातळी वाढली पाहिजे.
४. उपक्रम सोपे असावे आणि ते कर्मचारी सदस्यांनी आयोजित केले पाहिजे.
५. उपक्रमाने विद्यार्थ्यांची आवड निर्माण केली पाहिजे.

४.२.४ जागेचे वाटप:

शिक्षकांनी प्राथमिक विद्यार्थ्यांवर आधारित खालील पर्यावरणीय उपक्रम राबवावेत.

उपक्रम करताना काही महत्त्वाचे मुद्दे लक्षात घेतले पाहिजेत:

१. अंतर कमी असावे.
२. ठिकाण स्वच्छ आणि पर्यावरणपूरक असावे.
३. ठिकाण हवामान आणि आरोग्याच्या दृष्टीने सुरक्षित असावे.

४.३ कार्य शिक्षणाच्या सत्रांचे नियोजन

सत्राचे नियोजन हे एक शिक्षणाचे साधन म्हणून उपक्रमांच्या अंमलबजावणीचा एक रोड मॅप करून खालील चरणांचे पालन केले पाहिजे;

१. शिकण्याची उद्दिष्टे परिभाषित करणे
२. सामग्रीची शिकवण
३. सामग्रीची वेळ
४. सूचना पद्धती
५. मूल्यमापन पद्धत किंवा अभिप्राय

पुढील सूचना लक्षात ठेवाव्यात:

- प्रत्येकाला स्वतः-बोलण्याची, स्व-अभिव्यक्तीची संधी.
- प्रत्येकाच्या स्वारस्यासाठी संधी मिळवणे आणि निरीक्षण करणे.
- नियमित उपक्रमांबद्दल आणि पर्यावरणाच्या संवर्धनाबद्दल जागरूकता मिळवणे.
- प्रत्येकाला संधी आणि रचनात्मक अभिप्राय देणे.
- विविध उपक्रमांद्वारे मिळविलेले ज्ञान
- वृक्षारोपण, प्रथमोपचार व्यवस्थापन, समुदायासाठी आरोग्य आणि स्वच्छताविषयक उपक्रम इत्यादी मूलभूत कौशल्यांबद्दल जागरूकता मिळवणे.
- वैज्ञानिक वृत्ती आणि प्रामाणिकपणा विकसित करणे.

४.३.१ मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याशी संबंधित उपक्रम:

या क्षेत्रात खालील उपक्रमांचा समावेश करता येईल.

१. आरोग्य आणि स्वच्छता:

वैयक्तिक स्वच्छतेच्या संदर्भात निरोगी जीवनशैली ओळखण्यासाठी स्वच्छता आणि देखभाल करणे खूप महत्वाचे आहे.

- अ) शाळा आणि घरात स्वच्छता राखणे.
- ब) शाळेत स्वच्छ वातावरणाची खात्री करणे: विशेषतः शाळेत पुरेशा प्रमाणात शौचालये आणि वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.
- क) पाणी व्यवस्थापन: पाण्याच्या शुद्धीकरणासाठी तंत्रज्ञानाचे नियोजन करणे आवश्यक आहे आणि वाहत्या पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.
- ड) क्रीडा संबंधित साधनांची उपलब्धता

२. अन्न आणि शेती:

- अ) आमच्या घरी किंवा शाळेच्या परिसरात औषधी वनस्पतींच्या लागवडीसह चहा, कॉफी, ताजेतवाने पेये बनवणे यासारखे स्वयंपाकासंबंधित उपक्रम.
- ब) झाडांची काळजी घेणे, दररोज पाणी देणे, तण काढून टाकणे, झाडांसाठी जैव खते वापरणे, कीटकांपासून झाडांचे संरक्षण करणे इ.
- क) फलोत्पादन आणि शेतीसाठी साधने ओळखणे आणि त्यांची दुरुस्ती करणे.
- ड) गांडूळ-कंपोस्ट उपक्रम, रेन हार्वेस्टिंग उपक्रम, इको-फ्रेंडली कपडे वापरणे जसे खादी, प्लास्टिक वापरावर बंदी इत्यादींबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता विकसित करणे.
- इ) शाळेच्या परिसरात औषधी वनस्पती, भाजीपाला आणि फुलझाडे वाढवणे.

- ई) माती आणि मातीच्या साहाय्याने पर्यावरणपूरक भांडी, कुलर, फुलदाणी बनवणे.
- उ) ऊर्जेचा अपारंपरिक स्रोत म्हणून सौर ऊर्जेवरील क्रियाकलाप उदा., सौर जल तापविणे, निवासी इमारतींवर थंड प्रभाव, सौर कुकर, सौर विद्युत उर्जा निर्मिती इ.
- ऊ) मधमाशी प्रकल्प, मशरूम लागवड, शेती इ.
- ए) अन्न आणि फळांचे संरक्षण.

३. निवासस्थान:

- अ) कुटुंबाचा मासिक खर्च तयार करणे
- ब) दैनंदिन घरगुती खाते सांभाळा
- क) भावंडांना मदत करणे, आई-वडिलांना घरातील कामे करण्यास मदत करणे आणि आजी-आजोबांची काळजी घेणे.
- ड) शाळेच्या प्राधिकरणाला गणित प्रयोगशाळा, विज्ञान प्रदर्शन, भूगोल आणि इतिहासाशी संबंधित ट्रेल्स, शाळेचे कार्य इ. सारखे उपक्रम आयोजित करण्यात मदत करणे.
- इ) घरोघरी संपर्क आरोग्य कार्यक्रम, समुदाय / शाळेतील स्वच्छता मोहीम, प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम इत्यादींबाबत समुदायाला मदत करणे.
- ई) घरी रॅक, टेबल, खुर्ची, स्टूल, पलंग किंवा नळ इ. दुरुस्त करणे.

४. कपडे:

- अ) सोफा, खुर्ची, दूरदर्शन, रेफ्रिजरेटर, लॅपटॉप आणि बॉक्स इत्यादींसाठी संरक्षण कव्हर अस्तर तयार करणे.
- ब) बाहुल्या, ओरिगामी क्राफ्ट इ.
- क) वापरात नसलेल्या वा उरलेले सुती साहित्य, लोकर, चिंध्या आणि ताग इत्यादींनी फूट-मॅट्स, योगा-मॅट्स, टेबल क्लॉथ, टेबल आणि खुर्चीचे आवरण इत्यादी बनवणे.

४.३.२ पर्यावरण जागृतीशी संबंधित उपक्रम:

- अ) पर्यावरणीय प्रदूषणाशी संबंधित कात्रण संकलन.
- ब) चित्रांचे कात्रणे किंवा पर्यावरण दूषित करणाऱ्या घटकांची माहिती देणे
- क) पर्यावरणाच्या जागरूकतेबद्दल जिंगल, चारोळी प्रदर्शित करणे
- ड) पर्यावरण प्रदूषणाच्या हानिकारक घटकांशी, प्रभावांशी संबंधित तक्ते तयार करणे.
- इ) वनभेटी, विज्ञान मार्ग आणि वृक्षारोपण यासारखे कार्यक्रम आयोजित करणे.

४.३.३ सामाजिक सेवेशी संबंधित उपक्रम:

- अ) जवळच्या परिसरात स्वच्छता मोहिमेत सहभागी होणे.
- ब) सण आणि कार्यक्रमांच्या वेळी सजावटीच्या कार्यात भाग घेणे.
- क) शाळेचा परिसर स्वच्छ करण्यात मदत करणे आणि बाग, वृक्षारोपण कार्यक्रमात आनंद घेणे.
- ड) अपंग लोकांना मदत करणे.
- इ) संवेदनशीलतेबाबत समाजातील दुर्बल घटकांना मदत करणे.

४.३.४ सांस्कृतिक वारसा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेशी संबंधित उपक्रम:

- अ) विविध राज्यांच्या आहाराच्या सवयींबद्दल उपक्रम आयोजित करणे.
- ब) हस्तकला, विविध ठिकाणच्या कपड्यांचे वैशिष्ट्य याबद्दल माहिती गोळा करणे.
- क) विविध वाद्ये (कलिंगा, वीणा, गिटार, हार्मोनियम) आणि नृत्य कला (कथक, कुचीपुडी, भरतनाट्यम, पॉप,... इ.) यांची चित्रे गोळा करणे.
- ड) डॉ. आंबेडकर / गांधीजींची जयंती, १५ ऑगस्ट-स्वातंत्र्य दिन आणि २६ जानेवारी- प्रजासत्ताक दिन, मकर संक्रांती, पोंगल, दिवाळी, इत्यादी राष्ट्रीय सण साजरे करणे.
- इ) राष्ट्रध्वज, बोधचिन्ह इत्यादी राष्ट्रीय चिन्हांची चित्रे बनवणे.
- ई) जागतिक आणि राष्ट्रीय दिवस साजरे करणे जसे की ११ जुलै- जागतिक लोकसंख्या दिवस, ८ मार्च- जागतिक महिला दिन, २ ऑक्टोबर- गांधी जयंती इ.

४.४ शालेय अभ्यासक्रमातील इतर विषयांशी संबंध

१९६४-६६ चारोळीमध्ये गांधीजी उत्पादन करण्याच्या कार्याविषयी म्हणजेच नई तालीम विषयी बोलले कारण शिक्षणात हे माध्यम अनिवार्य आहे. शालेय विषयांतून सुतारकाम, गवंडीकाम, लावणी, छपाई यांसारखे उत्पादक आणि अनुभवात्मक ज्ञान मिळते आणि शिक्षण प्रक्रियेमुळे सामाजिक बदलांचे अंतर दूर होते, असे त्यांचे मत होते. गांधीजींना असे वाटते की आपले उद्दिष्ट हे व्यवसाय आणि हस्तकलेसह व्यक्तीची मानसिक विकास होणे आवश्यक आहे आणि त्यांनी चरखाचे उदाहरण दिले आणि असा प्रश्न केला की, सुई कशी काम करते? कशी वापरतात? त्यात कोणती सुप्त शक्ती आहे? आणि हे मुलांना समजून घेणे सर्वात सोपे आहे आणि ते यावरून काही गणित देखील शिकवतात जसे की किती धागा गुंडाळला गेला? आणि किती वेळा सुई फिरली?

महात्मा गांधींनी मूलभूत शिक्षणावर आधारित शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचा प्रचार केला आहे तो म्हणजे कार्यशिक्षण. म्हणजे ज्ञान आणि कार्य वेगळे नाहीत. या माध्यमातून शालेय विषय स्वतंत्रपणे आयोजित न करता त्यांच्याशी सहसंबंधित उपक्रम आयोजित केले पाहिजेत. विविध विषयांसह कार्य शिक्षणाशी संबंधित खालील उपक्रम आहे:

भाषा:

भाषेच्या बाबतीत खालील सूचना सर्वात जास्त मानल्या जातात:

१. शिक्षकांनी मुलांना केवळ लिखित कामच नाही तर लिखित सोबतच ते व्यावहारिकही करायला हवे.
२. विद्यार्थ्यांना समजण्यासाठी शिक्षकांनी योग्य शब्द आणि सोपी भाषा वापरली पाहिजे.
३. शिकवताना, कल्पना संघटित पद्धतीने मांडली पाहिजे आणि आकर्षक पद्धतीने आणि अर्थपूर्ण विषयाचा वापर करून विद्यार्थ्यांना शिकवावे आणि एकंदरीत सुसंगत लेखन अनुभवासह थोडक्यात योग्य अहवाल तयार करावा.
४. शिक्षकाने योग्य शब्दसंग्रह संदर्भित व्याकरण आणि मुहावरे इत्यादींसह कौशल्य वाढवले पाहिजे.

गणित:

१. दररोज कौटुंबिक खर्चाची देखरेख आणि नोंद.
२. वडीलधाऱ्यांच्या मदतीने कौटुंबिक खाते सांभाळा.
३. वस्तू बनवल्यानंतर त्याची किंमत मोजणे.
४. संख्या समजून घेणे.
५. मापनाबद्दल ज्ञान देणे आणि ते रूपांतरित करण्यास शिकवावे.
६. बँकिंग-क्रेडिट-डेबिट, साधे व्याज, चक्रवाढ व्याज, मूळ रक्कम आणि दर इत्यादी संकल्पनांचे ज्ञान मिळवणे.

पर्यावरण अभ्यास, सामाजिक विज्ञान आणि इतिहास इ.:

प्रत्येक कार्य आणि पद्धत सर्वात मोठा इतिहास दर्शवते. मिळालेल्या ज्ञानापेक्षा इतिहासाचे महत्त्व जाणून घेणे हे कार्य अधिक महत्त्वाचे आणि अर्थपूर्ण आहे. पर्यावरणीय अभ्यास, सामाजिक विज्ञान आणि इतिहास विषयांच्या सखोल ज्ञानाद्वारे खालील उपक्रम राबवणे.

१. कृषी उपक्रम
२. संख्याशास्त्र
३. विश्लेषणात्मक कौशल्ये
४. प्रौढ साक्षरता
५. उद्योग आणि पर्यावरण
६. श्रमाचे महत्त्व

७. शेतीची लागवड करण्यासाठी लेआउट
८. भौगोलिक खुणा
९. वर्तमान आणि भविष्यातील समस्या
१०. नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन

४.५ शालेय अभ्यासक्रमात कार्यशिक्षणाला स्थान

शालेय अभ्यासक्रमातील धडे आणि शिक्षणात कार्यशिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावते. शिक्षक केवळ अध्यापन विषयाशी संपर्क साधत नाही तर अतिरिक्त अभ्यासक्रम उपक्रम देखील घेतात ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या संज्ञानात्मक, भावनिक आणि क्रियात्मक क्षेत्राचा विकास व्हावा, शिक्षणावरील उपक्रमावर आधारित कार्य केवळ शिकवले जात नाही तर विषय महत्त्वाचे आहेत त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी विकसित होते आणि विविध कौशल्ये विकसित होतात. कार्यशिक्षण हे मानसिक आणि सामाजिक गरजांवर आधारित असते त्यामुळे विद्यार्थ्यांना आनंद मिळतो. कार्यशिक्षण ची खालील मुख्य उद्दिष्टे त्यांची कौशल्ये आणि विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासातील प्रगती ओळखता येते जसे की:

१. विद्यार्थ्यांमध्ये नीटनेटकेपणा आणि स्वच्छता विकसित होते.
२. विद्यार्थ्यांना शारीरिक श्रम आणि मूल्ये यांचे महत्त्व कळू शकते.
३. विद्यार्थ्यांमध्ये बौद्धिक कौशल्ये विकसित होतात.
४. विद्यार्थी विविध क्षेत्रात अधिक सर्जनशील होऊ शकतात.
५. कार्यशिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये कलात्मक आणि नेतृत्व गुणवत्तेची निर्मिती करते यामुळे जीवन कौशल्ये देखील विकसित होतात आणि विविध समस्यांना तोंड देण्यासाठी विद्यार्थी तयार होतात.
६. तसेच कार्य शिक्षण गंभीर विचारसरणी समस्या सोडवण्यासाठी नवीन कौशल्ये निर्माण करण्यास मदत करते.
७. मुख्यतः कार्यशिक्षण शाळा आणि समुदायाशी संबंधित कार्य करते.
८. कार्यशिक्षणाचा सारांश उपक्रमाच्या स्वरूपात दिला जाऊ शकतो जी एक शारीरिक क्रियाकलाप आहे जी पद्धतशीरपणे चालते ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नवीन जीवनशैली आणि कौशल्ये निर्माण होतात.

४.६ कार्यानुभव, मूलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणासह कार्यशिक्षण यात फरक

संबंधित कौशल्ये वाढवून आणि त्यांच्या सुप्त कलागुणांचा शोध घेण्यास मदत करून विद्यार्थ्यांना न्याय्य आणि समान संधी देण्याच्या प्राथमिक उद्दिष्टाने राष्ट्राच्या शैक्षणिक

प्रणालीची स्थापना केली जाते. कार्यशिक्षण ज्ञान आणि व्यावहारिक कौशल्य विकासाकडे लक्ष देते. कार्यानुभव, मूलभूत शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणासह कार्यशिक्षणाची संकल्पना खालील प्रमाणे:

१. कार्यानुभवासह कार्यशिक्षण यात फरक:

शारीरिक क्रिया किंवा बौद्धिक उपक्रम यांचा समावेश असलेला कोणताही प्रयत्न कार्य म्हणून परिभाषित केला जाऊ शकतो. कार्यशिक्षणसाठी योग्य वागणूक, कामासाठी अनुकूल सवयी आणि मूल्ये विकसित करते. हे व्यक्तीला कामाशी संबंधित आवश्यक ज्ञान देऊन उत्पादन कार्याद्वारे आर्थिक विकासास मदत करते. अशा प्रकारे विद्यार्थ्यांना सामाजिक कार्याशी जोडून सामाजिक गुणांचा विकास होतो. ही एक अशी शिक्षणपद्धती आहे ज्यामध्ये वर्गात शिकवण्याबरोबरच विद्यार्थ्यांना समाजोपयोगी कामाचे व्यावहारिक शिक्षणही दिले जाते. कामाच्या शिक्षणाची व्याख्या अभ्यासाचा एक आवश्यक भाग म्हणून उद्देशपूर्ण आणि महत्त्वपूर्ण शारीरिक श्रम म्हणून केली जाते. अर्थपूर्ण सामग्री तयार करणे आणि समुदायाची सेवा करणे अशी त्याची कल्पना आहे.

शैक्षणिक उपक्रमामध्ये सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त शारीरिक श्रम समाविष्ट करून शैक्षणिक उपक्रमामध्ये रचनात्मक ज्ञान, समज आणि व्यावहारिक कौशल्ये समाविष्ट करणारे कार्यशिक्षण प्रभावित करते. कार्यात गुंतणे हा शिकण्याच्या प्रक्रियेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

कार्यशिक्षण हे विद्यार्थ्यांना वर्गाच्या आत आणि बाहेर सामुदायिक आणि आर्थिक उपक्रमामध्ये सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध करून देणारे एक विशिष्ट शैक्षणिक क्षेत्र आहे, जे त्यांना विविध कार्यांसह वैज्ञानिक प्रक्रिया समजून घेण्यास सक्षम करेल. कार्यशिक्षणाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे.

१. साधने आणि सामग्रीची निवड, व्यवस्था आणि वापर यामध्ये कौशल्ये विकसित करण्यासाठी आणि उत्पादक कार्यासाठी.
२. सामुदायिक सेवेसाठी, उत्पादक कार्यासाठी समस्या सोडवण्याची कौशल्ये विकसित करते.
३. देखभाल कौशल्ये विकसित करणे, अपव्यय दूर करणे आणि उपयोग करणे आणि अधिक उत्पादन कार्यक्षमतेसाठी कार्यप्रवाह सुधारणे.

कार्य शिक्षणाच्या यशासाठी खालील घटक जबाबदार आहेत:

१. वैचारिक मोकळेपणा
२. श्रमाची प्रतिष्ठा आणि सकारात्मक योग्यता
३. सहकार्याची भावना
४. समाज आणि शाळा यांच्यातील सकारात्मक संबंध
५. कल्पनाशील आणि सर्जनशील क्षमता

असे म्हणता येईल की कार्यशिक्षण कार्यक्रम हा एक अर्थपूर्ण आणि हेतुपुरस्सर उपक्रम आहे जो शालेय अभ्यासक्रमाच्या प्रत्येक टप्प्यावर संघटित आणि पद्धतशीरपणे समुदाय सेवा म्हणून दिसला पाहिजे.

कार्यअनुभव म्हणजे एखादी गोष्ट केल्याने मिळालेला अनुभव. करिअर वाढीसाठी कामाचा अनुभव आवश्यक आहे. कामाचा अनुभव कोणत्याही वयोगटातील व्यक्तीला आणि करिअरच्या कोणत्याही टप्प्यावर उपयोगी पडू शकतो. हे विद्यार्थ्यांना कौशल्य मिळवण्यात आणि विद्यार्थ्यांच्या करिअरच्या आयुष्यात पुढे काय करायचे आहे हे ठरविण्यात मदत करू शकते.

बहुतेक कामाचा अनुभव कालबाह्य आहे परंतु विद्यार्थी पैसे कमवू शकतात अशा काही शक्यता आहेत. त्यांना भविष्यात काय व्हायचे आहे हे माहित असल्यास त्यांच्या करिअरमध्ये काय करायचे ते निवडणे सोपे वाटू शकते. विद्यार्थी संधी शोधू शकतात ज्या त्यांना त्या करिअरसाठी कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करतील. हे याद्वारे होऊ शकते जसे:

१. कामाची जागा
२. इंटर्नशिप
३. छायाचित्रणाची संधी
४. आभासी कामाचा अनुभव

कामाचा अनुभव खालीलप्रमाणे संधी प्रदान करतो:

१. तुमच्या करिअरच्या कल्पनांची चाचणी घ्या
२. तुमची कौशल्ये सुधारा
३. तुमची बांधिलकी आणि उत्साह दाखवा

खालीलप्रमाणे कामाच्या अनुभवाची वैशिष्ट्ये:

१. प्रथम स्वतःचे विश्लेषण करा (SWOT)
२. तुमची आवड शोधा
३. करिअरच्या कल्पना तयार करा आणि त्यांचा सकारात्मक प्रयत्न करा
४. तुमचा जनसंपर्क तयार करा
५. अपंगत्व किंवा दीर्घकालीन आरोग्य स्थितीमुळे तुम्हाला आवश्यक असलेले कोणतेही वाजवी समायोजन ओळखा
६. स्वतःचे सकारात्मक मूल्यमापन करा आणि गरजेनुसार बदल करा.

२. मूलभूत शिक्षण आणि कार्य शिक्षण यात फरक:

मूलभूत शिक्षण म्हणजे त्या शिक्षण पद्धतीचा संदर्भ ज्यामध्ये मुलांचा शारीरिक, मानसिक, नैतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक विकास विविध प्रकारच्या हस्तकलेचे प्रशिक्षण देऊन केला जातो आणि शिक्षणाद्वारे स्वावलंबी बनवण्याचा प्रयत्न केला जातो. मूलभूत शिक्षण म्हणजे अशा प्रकारचे शिक्षण ज्याद्वारे एखादी व्यक्ती स्वावलंबी होऊ शकते आणि आपले जीवन चालवण्यासाठी काही आर्थिक सोय करू शकते. सोप्या शब्दात सांगायचे तर, मूलभूत शिक्षण ही अशी शिक्षण प्रणाली आहे ज्यामध्ये धावत्या जीवनाशी संबंधित प्रत्येक पैलू मुलांना शिकवला जातो.

महात्मा गांधी हे मूलभूत शिक्षणाचे जनक होते. महात्मा गांधींनी सन १९४६ मध्ये त्यांच्या आश्रमात मूलभूत शिक्षण सुरू केले. मूलभूत शिक्षण हा एक सिद्धांत आहे जो असे सांगतो की ज्ञान आणि कृती वेगळे नाहीत.

मूलभूत शिक्षणाची पुढील उद्दिष्टे आहेत:

१. विद्यार्थ्यांचा सुसंस्कृत नागरिक म्हणून विकास करणे.
२. विद्यार्थ्यांना देशाच्या संस्कृतीची योग्य दृष्टी असायला हवी.
३. अध्यापनाच्या विविध मार्गांनी विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे.
४. शिक्षण सर्वांना उपलब्ध करून देणे.
५. विद्यार्थ्यांचे उत्कृष्ट व्यक्तिमत्व घडवणे.
६. मुलांमध्ये स्वावलंबनाची प्रवृत्ती रुजवण्यासाठी मूलभूत शिक्षण देणे.

मूलभूत शिक्षणाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे आहे:

१. मूलभूत शिक्षणाचा कालावधी ७ वर्षे असेल आणि ६-१४ वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण दिले जाईल.
२. हिंदी माध्यमात शिक्षण दिले जाईल.
३. मुलांना कारागीर बनण्याचे प्रशिक्षण दिले जाईल.
४. हस्तकला आवश्यकतेनुसार असेल.
५. हस्तकला शिकवताना हे लक्षात ठेवले जाईल की विद्यार्थ्यांना हस्तकलेचे वैज्ञानिक आणि सामाजिक दृष्टिकोन माहित असले पाहिजेत.

कार्यशिक्षण हा एक विशिष्ट निर्देशात्मक भाग आहे जो विद्यार्थ्यांना विविध कार्यामध्ये सामील वैज्ञानिक वृत्ती विकसित करण्यास सक्षम करेल. मूलभूत शिक्षणात कामाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले गेले आहे, म्हणूनच हस्तकला (हात-अनुभव) यांनाही अभ्यासक्रमात महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. कर्माळा मूलभूत शिक्षणाचा पाया किंवा कोनशिला देखील म्हटले

जाऊ शकते कारण ते लहानपणापासूनच मुलांच्या मनात कृतीचे महत्त्व प्रभावीपणे व्यक्त करते.

मूलभूत शिक्षणाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे ते बालाभिमुख आहे. विद्यार्थ्यांसाठी मूलभूत शिक्षणाची रचना केली आहे कारण मूल त्याचे ग्राहक आहे. मुखर्जींच्या शब्दांत- नई तालीम हे बालकेंद्रित शिक्षण आहे ज्यामध्ये बालक कृतीतून ज्ञान प्राप्त करतो. या शिक्षणाची मांडणी करताना मूल डोळ्यासमोर ठेवले. या शिक्षण पद्धतीत मुलाने बनवलेल्या वस्तूंच्या विक्रीतून शाळेचा खर्च निघतो आणि मुल हस्तकलेत पारंगत होऊन भविष्यात कोणताही व्यवसाय सुरू करू शकतो. मूलभूत शिक्षण पद्धतीत शारीरिक श्रमालाही पुरेसे महत्त्व दिले जाते, त्यामुळे लहानपणापासूनच मुलांच्या मनात शारीरिक श्रमाची आवड जागृत होते. याउलट, इंग्रजी शिक्षण पद्धतीत मुलाला दिलासा देण्यासाठी निवडले जाते आणि त्याला श्रमाचे महत्त्व कळत नाही.

मूलभूत शिक्षण हा ज्ञानाचा अविभाज्य भाग म्हणून ओळखला जातो. या प्रणालीमध्ये शिक्षणाचे विषय वेगळे ठेवले जात नसून सर्व विषयांचे ज्ञान उपयुक्त हस्तकलेच्या माध्यमातून जोडून ज्ञान दिले जाते. मूलभूत शिक्षणात मूल आणि शिक्षक दोघांनाही स्वातंत्र्य दिले जाते. त्यांना कोणत्याही बंधनात काम करण्याची सक्ती नाही. मुलाला त्याच्या आवडीनुसार विषय आणि कलाकुसर निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे. शिक्षक कोणताही विहित अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यास बांधील नाहीत आणि मुलाच्या विकासासाठी आणि शिकवण्यासाठी आणि शाळेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी कोणत्याही शिक्षण पद्धतीचा वापर करू शकतात.

३. व्यावसायिक शिक्षण आणि कार्य शिक्षण यात फरक:

व्यावसायिक शिक्षण ही आधुनिक युगाची नवीन मागणी आहे. सध्या दर्जेदार शिक्षणाचे स्थान त्याच शिक्षणाला दिले जाते ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना उपजीविका करता येते. सर्वसाधारणपणे, शिक्षणाला व्यवसायाशी जोडणे याला व्यावसायिक शिक्षण म्हणतात, परंतु प्रत्यक्षात, त्याचा अर्थ यापेक्षा खूप व्यापक आहे. व्यावसायिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना व्यवसाय निवडण्याची आणि व्यावसायिक पात्रता संपादन करण्याची संधी मिळते.

देशाच्या विकासात त्या देशाच्या शैक्षणिक व्यवस्थेला खूप महत्त्व असते आणि त्या शिक्षणाचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांना व्यवसाय उपलब्ध करून देणे आणि त्यांना उपजीविका करणे हे असेल तर त्या देशाचा विकास अपरिहार्य आहे. शिक्षण हे आपले उद्दिष्ट साध्य करू शकते आणि व्यावसायिक शिक्षणाची उद्दिष्टे शालेय स्तरावर तसेच उच्च शिक्षणासाठी आवश्यक आहेत. शिक्षणाचा घसरलेला दर्जा लक्षात घेता शिक्षणाचे पूर्णपणे व्यावसायिक शिक्षणात रूपांतर झाले पाहिजे. व्यावसायिक शिक्षण हे विद्यार्थ्यांना केवळ व्यवसाय निवडण्यासाठीच उपयुक्त नाही तर त्याद्वारे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकासही होतो. आधुनिक युगात वाढती लोकसंख्या लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांना त्यांचे खरे उद्दिष्ट साध्य करता यावे, त्यानुसार शिक्षण दिले पाहिजे.

व्यावसायिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

१. हे विद्यार्थ्यांना समाजाशी जोडण्यासाठी आणि सामाजिक कार्यात योगदान देण्यासाठी तयार करते.
२. विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावसायिक कौशल्याची प्रवृत्ती विकसित करून त्यांना उदरनिर्वाह करता येतो.
३. याद्वारे विद्यार्थ्यांना शाळेत सक्रिय ठेवले जाते आणि त्यामुळे त्यांचा शारीरिक विकास झपाट्याने होतो.
४. यामुळे त्यांना त्यांच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांची जाणीव होते.
५. शिक्षणाची खरी उद्दिष्टे व्यावसायिक शिक्षणाद्वारे मूर्त स्वरूपात आहेत.

व्यावसायिक शिक्षणाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक बनवणे जेणेकरून ते समाजात सन्मानाने जगू शकतील.
२. उदरनिर्वाह करण्याची क्षमता विकसित करण्यासाठी विद्यार्थी त्यांच्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या चांगल्या प्रकारे पार पाडू शकतात.
३. राष्ट्राचा विकास करणे आणि सामाजिक बदलांना योग्य दिशा देणे.
४. राष्ट्रीय आर्थिक संरचना मजबूत करणे आणि दरडोई उत्पन्न वाढवणे.
५. शिक्षणाच्या विस्ताराला चालना देण्यासाठी.

आजही आपली शिक्षणपद्धती तशीच आहे, जी ब्रिटिश राजवटीत होती. आजचा सुशिक्षित तरुण बेरोजगारीने त्रस्त आहे. त्याच्या शिक्षणाचा ना त्याला फायदा होतो ना समाजाला. याचे कारण म्हणजे आपल्या शिक्षण व्यवस्थेतील व्यापारीकरणाचा अभाव. माध्यमिक शिक्षणाच्या स्तरावर व्यावसायिक शिक्षणाची व्यवस्था केली तर नक्कीच आर्थिक अडथळे आणि बेरोजगारीचा प्रश्न सुटू शकेल, शिक्षणाचे व्यापारीकरण अशा प्रकारे करता येईल. शिक्षणाला रोजगाराशी निगडित करण्यासाठी शिक्षणाच्या व्यापारीकरणाला चालना देण्याचीही गरज आहे. शिक्षणाची प्रस्तावित पुनर्रचना करताना, पद्धतशीर आणि सुनियोजित व्यावसायिक शिक्षणाचा कार्यक्रम काटेकोरपणे लागू करणे अत्यंत मौल्यवान आहे. यामुळे व्यक्तींची रोजगारक्षमता वाढेल, कुशल कामगारांची मागणी आणि पुरवठ्यातील असमतोल दूर होईल आणि अशा विद्यार्थ्यांना पर्यायी मार्ग मिळेल, जे सध्या कोणत्याही विशेष स्वारस्याशिवाय किंवा उद्देशाशिवाय उच्च शिक्षण घेत आहेत. व्यावसायिक शिक्षण हा स्वतःच शिक्षणाचा एक विशेष प्रवाह असेल ज्याचा उद्देश विद्यार्थ्यांना अनेक क्षेत्रात निवडलेल्या अनेक व्यवसायांसाठी तयार करणे आहे.

तात्पर्य असा आहे की शिक्षणपद्धतीच्या क्षेत्रात प्रत्येक शिक्षण प्रकाराला त्याचे महत्त्व आहे. जीवन सुरू करण्यासाठी औपचारिक शिक्षण आवश्यक आहे. त्याच वेळी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भविष्यातील व्यावसायिक कामासाठी तयार करण्यासाठी कामाचा अनुभव, मूलभूत

शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण दिले पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी योग्य करिअर निवडण्यासाठी व्यावहारिक ज्ञान आणि औद्योगिक कौशल्ये विकसित केली पाहिजेत.

४.७ सारांश

कार्यशिक्षण सर्व प्रकारच्या हस्तलिखित कामासह सक्रिय केले जाते आणि कुटुंब, शाळा, समाज आणि घराच्या जबाबदाऱ्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करते. कार्यशिक्षण अभ्यासक्रमातील विषयांशी जोडले जाऊ शकते व मुलांना त्यांच्यातील अंतर्भूत क्षमता आणि त्यांच्या करिअरसाठी उपयुक्त कौशल्ये निर्माण करण्याच्या संधी ओळखण्यास मदत करण्यासाठी घर, तसेच शाळेने एक उत्साही आणि प्रेरणादायी भूमिका बजावली पाहिजे. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या इच्छा आणि आकांक्षांचे समर्थन करून त्यांच्या उत्कट इच्छांचे निरीक्षण करू द्या. म्हणूनच, भविष्यातील दृष्टीकोनासाठी आणि निरोगी विचार आणि सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवा, आपण मुलांना शिक्षित आणि उच्च कौशल्य प्रदान करताना त्यांच्यामध्ये लवचिकतेची कौशल्ये विकसित करणे गरजेचे आहे.

४.८ स्वाध्याय

१. बेरोजगारीची समस्या सोडवण्यासाठी कार्यशिक्षण कसे उपयुक्त आहे?
२. मूलभूत शिक्षण म्हणजे काय?
३. कार्यशिक्षणाच्या मुख्य क्षेत्राच्या भागामध्ये कोणत्याही ४ आवश्यक उपक्रमाचे नाव स्पष्ट करा.
४. कार्यशिक्षणाच्या निवडक क्षेत्राच्या भागामध्ये कोणत्याही ४ आवश्यक उपक्रमाचे नाव स्पष्ट करा.
५. समाजातील कार्यशिक्षणाच्या विस्तारामध्ये शाळेची भूमिका काय आहे?
६. उपघटक असलेले कोणतेही एक मुख्य क्षेत्र निवडा आणि शाळेत सूचक उपक्रम लिहा?
७. कार्यअनुभवासह कार्यशिक्षणातील फरक स्पष्ट करा.
८. व्यावसायिक शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
९. कार्यशिक्षणातील उपक्रम निवडताना कोणते क्षेत्र आधार असेल?
१०. कार्य शिक्षणाशी संबंधित कोणत्याही ४ उपक्रमांचा उल्लेख करा?
११. कार्यशिक्षणामध्ये उपक्रम आयोजित करताना वेळेच्या वाटपावरून तुम्हाला काय समजते?
१२. कार्यानुभवाखाली केलेले कोणतेही दोन उपक्रम लिहा.

१३. गट आयोजित करण्यासाठी आणि तयार करण्यासाठी तुम्ही कोणते घटक लक्षात ठेवाल?
१४. मुख्य आणि निवडक क्षेत्रातील कार्य शिक्षण उपक्रम स्पष्ट करा.

संक्षिप्त उत्तरे.

१. भाषेशी संबंधित कोणतीही ३ कौशल्ये सुचवा जी कामाच्या शिक्षणांतर्गत कोणत्याही उपक्रमाद्वारे आत्मसात केली जाऊ शकतात.
२. इयत्ता पाचवीच्या विद्यार्थ्यांसाठी कोणतेही ३ उपक्रम सुचवा जे त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोगी पडतील.
३. कामाच्या शिक्षणाचे फायदे.
४. पर्यावरण जागृतीशी संबंधित कोणतेही तीन उपक्रम.

४.९ संदर्भ सूची

- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2000) Education for All Year
- UNESCO Web site (<http://www.unesco.org/education/efa/index.shtml>)
- World Bank (1995) Priorities and Strategies for Education: A World Bank Review
- Gujrat New Education Association (2000-2002), New Education Association, Gujrat Vidyapeeth, Ahmedabad.
- Gandhi M.K. (1953) Towards New Education, Navjeevan Publishing House, Ahmedabad.
- Indian Government (1986) National Policy on Education (1986) and programmes for taking steps 1986, Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
- Gujrat New Education Association (2000-2002), New Education Association, Gujrat Vidyapeeth, Ahmedabad.
- National Council of Educational Research and Technology, New Delhi (1979) National Curriculum Frame Work for Ten years, New Delhi.
- <https://work-education.in/class-7>

कार्य शिक्षण : सामाजिक संदर्भ

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ सामाजिक सेवा प्रकल्पाची उपयुक्तता

५.१.१ समुदाय सेवांचे फायदे

५.१.२ सामाजिक अंतर दूर करणे

५.१.३ साक्षरता मोहिमेचे महत्त्व, प्रथमोपचार आणि सामाजिक सवलत इ.

५.२ कार्यशिक्षण शिकवण्यासाठी दृकश्राव्य सामग्रीसाठी सामुदायिक संसाधनांचा वापर

५.३ कार्यशिक्षणाच्या संदर्भात समुदायाची भूमिका

५.३.१ समुदाय विकासात शाळेची भूमिका

५.४ सारांश

५.५ स्वाध्याय

५.६ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

हा घटक वाचल्यानंतर, तुम्ही हे समजु शकाल:

- सामाजिक संदर्भात कार्यशिक्षणाचा अभ्यास करणे.
- समाजसेवा प्रकल्पाच्या उपयुक्ततेचा अभ्यास करणे.
- सामाजिक अंतर दूर करण्याची संकल्पना समजून घेणे.
- साक्षरता मोहिम, प्रथमोपचार आणि सामाजिक सवलत इ. संकल्पना आणि महत्त्व समजून घेणे.
- समुदायाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- सामुदायिक सहकार्याचे महत्त्व समजून घेणे.
- समाजातील उपलब्ध संसाधने ओळखणे.
- कार्यशिक्षणाच्या संदर्भात समुदायाची भूमिका स्पष्ट करणे.

५.१ सामाजिक सेवा प्रकल्पाची उपयुक्तता

"मुलाला वाढवायला गाव लागते" या मूळ म्हणीच्या पण उलट खरी म्हण आहे ती म्हणजे "गाव वाढवायला मूल लागते". आम्ही असे का म्हणतो कारण मुले ही मुळात खेळकर स्वभावाची असतात जी इतरांना सावध, जाणकार आणि जागरूक समुदायाला मदत करू शकतात. शाळा हा समाजाचा मोठा भाग आहे. शाळा ही एक सामाजिक संस्था आहे जिथे मोठ्या विस्ताराने सामाजिक स्थानासह शैक्षणिक अनुभव समृद्ध करण्याचे हेतूपूर्वक नियोजन केले जाते.

सामुदायिक सेवेचा उद्देश विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करणे आणि जबाबदार नागरिक होण्याचा अर्थ काय हे शिकण्यास मदत करणे हा आहे. सामुदायिक सेवा विद्यार्थ्यांला इतरांची सेवा करण्याचे मूल्य शिकवते आणि त्यांना स्वयंशिस्त आणि गंभीर विचार कौशल्य विकसित करण्यास मदत करते. या क्षेत्रात खालील सामाजिक सेवा प्रकल्प समाविष्ट केले जाऊ शकतात:

१. गरजू लोकांना मदत करा, आजूबाजूच्या झोपडपट्ट्यांना भेट द्या वा समाजातील दुर्बल घटकातील मुलांमध्ये पुस्तकांचे वाटप करा.
२. स्वच्छता मोहीम
३. डास विरोधी मोहीम
४. प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम
५. राष्ट्रीय सुड्ड्या, स्वातंत्र्यसैनिकांच्या जयंती साजरे करणे इत्यादीसारख्या उपक्रमांचे आयोजन.
६. ग्रामीण भागातील लोकांसाठी आरोग्य कार्यक्रमाच्या जागृतीबाबत उपक्रम आयोजित करणे.
७. तसेच समाजात विविध उपक्रम आयोजित करणे जसे वृक्षारोपण, सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रम, आर्थिक साक्षरतेची जागृती, कचऱ्यातून सर्वोत्तम उपक्रम, प्रदूषणविषयक जनजागृती, लघुउद्योगाशी संबंधित उपक्रम, मुलींना सक्तीचे शिक्षण आणि हुंडाबळी थांबविण्याबाबत जागृती, जनजागृती याद्वारे शहरांचे सुशोभीकरण, तर्कशुद्ध विचार, इ.

शाळा समुदाय बदलासाठी सर्वात मजबूत उत्प्रेरक आणि मानवी संसाधन विकासासाठी सक्रिय साधन आहे. आपण अनेक समाजकल्याणाच्या प्रसंगांचा अवलंब करू शकतो; शाळा समाजासाठी अमूल्य सेवा देईल. हे कार्यक्रम भिन्न दिव्यांग आणि प्रौढ व्यक्ती, मूलभूत सेवांसाठी कमी सक्षम आणि समाजातील गरीब किंवा वंचित लोकांच्या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षणाची संभाव्य ठिणगी पेटवण्यामध्ये गुंतलेले आहेत. अशा प्रकारे, समाजातील दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी शाळा सर्वोत्कृष्ट ठरेल.

५.१.१ समुदाय सेवेचे फायदे:

लहान वयातच विद्यार्थ्यांना सामुदायिक सेवांमधून बरेच फायदे मिळतात जे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. इतरांप्रती आदर विकसित होतो आणि समाजाशी जोडले जातो.
२. विद्यार्थी समाजातील विविधता आणि बहुसांस्कृतिकतेचे महत्त्व जाणून घेतात.
३. विद्यार्थ्यांना त्यांची आवड आणि कला शोधण्यात मदत होते.
४. विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास निर्माण होतो.
५. जनसंपर्क आणि सर्जनशील व गंभीर विचार कौशल्य सुधारते.
६. विद्यार्थी त्यांच्या करिअरमध्ये प्रगती करू शकतात आणि त्यांच्या स्वतःच्या नियमांनुसार त्यांच्या जीवनाचा आनंद घेऊ शकतात.

५.१.२ सामाजिक अंतर कमी करणे:

कार्यशिक्षणाच्या खालील बाबी सामाजिक अडथळे दूर करण्यात मदत करतात.

१. इतरांशी सामना करणे, रागाचे व्यवस्थापन, निर्णय घेण्याची क्षमता आणि समस्या सोडवण्याचे कौशल्य यांसारख्या आवश्यक जीवन कौशल्यांच्या विकासासाठी कार्यशिक्षण फायदेशीर आहे आणि मुलांना दैनंदिन जीवनातील मागण्या आणि अडथळे यशस्वीपणे हाताळण्यास सक्षम करते.
२. शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये माहितीचे आकलन आणि व्यावहारिक कौशल्ये एकत्रित करण्यावर कार्यशिक्षणाचा हेतु आहे. हे हात आणि मेंदूची समजुळवणी स्थापित करते. समाजासाठी फायदेशीर असणारे शारीरिक श्रम हे शैक्षणिक कार्यात रुजलेले असतात.
३. शैक्षणिक क्षेत्राशी संबंधित कार्यशिक्षण मौल्यवान अनुभव देऊ शकते आणि कदाचित भविष्यातील कारकीर्द संबंधित निर्णयावर प्रभाव टाकू शकते. विद्यार्थ्यांसाठी कमाई करण्यासाठी कार्यशिक्षण ही एक प्रगतीशील पद्धत असू शकते.
४. शिक्षण आणि रोजगाराच्या अटींची पूर्तता करण्यासाठी परस्परसंवादी शिक्षण धोरणांना समर्थन, रोजगारासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि तरुणांना त्यांच्या नियोक्यांना आवश्यक कौशल्ये आत्मसात करण्यात मदत करते.

५.१.३ साक्षरता मोहिमेचे महत्त्व, प्रथमोपचार आणि सामाजिक सवलत महत्त्व इ.:

साक्षरता मोहीम:

"साक्षरता" या शब्दाचा अर्थ वाचन, लेखन, ऐकण्याची आणि प्रभावीपणे संवाद साधण्याची क्षमता. आपल्या देशात, प्रत्येक नागरिकाने समाजाची जाणीव करायला शिकले पाहिजे. जर तुम्हाला साक्षरतेची माहिती नसेल, तर याचा अर्थ असा की व्यक्तीला जीवनात अनेक

व्यावहारिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने वाचन आणि लेखन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे जर लहान वयात ते शक्य नसेल तर वाढत्या वयातील व्यक्तीला प्रौढ शिक्षणाची जाणीव पाहिजे. आजकाल, भारत सरकारने देशभर साक्षरता मोहीम हाती घेतली आहे. जरी एक अंतर्वासिता भाग म्हणून महाविद्यालयीन विद्यार्थी समाजाला शिक्षित करण्यासाठी ग्रामीण क्षेत्रात जाऊ शकतात. साक्षरता चळवळीसाठी निवडलेल्या जागेत मिळू शकणाऱ्या एखाद्या शाळेत किंवा इतर योग्य ठिकाणी वर्ग चालवले जातात. समुदायाशी अर्थपूर्ण सहभागासाठी साक्षरतेच्या साधनावर लक्ष केंद्रित करणे अर्थपूर्ण आहे.

साक्षरता मोहिमेचे महत्त्व:

१. साक्षरतेमुळे लोकांना विविध कौशल्ये विकसित करण्याची संधी मिळते जसे की स्वाभिमान, आत्मविश्वास आणि जीवनाचा दर्जा सुधारणे.
२. ज्ञान वाढते आणि नवीन कौशल्ये शिकता येतात.
३. नोकरीच्या संधी निर्माण होतात.
४. हे आपल्या जीवनात शांतता वाढवते
५. आत्मविश्वास निर्माण होतो.
६. साक्षरतेमुळे आपल्या समाजातील समस्या आणि त्यांचे निराकरण देखील लक्षात घेता येते.
७. स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल ज्ञान मिळवता येते.
८. स्वतःच्या आरोग्याविषयी आणि समाजाबद्दलही ज्ञान मिळते.
९. साक्षरतेमुळे अर्थव्यवस्था सुधारते.
१०. साक्षरता महिलांचे सक्षमीकरण सुधारते.

प्रथमोपचार:

अपघातात मदत येईपर्यंत प्रथमोपचार माहिती तुम्हाला सहयोगी अपघातात किंवा अन्य आपत्कालीन परिस्थितीत जखमी झालेल्या लोकांना मदत करण्याची परवानगी देऊ शकते. बहुतेकदा घरामध्ये, भौगोलिक स्थानी किंवा सार्वजनिक ठिकाणी प्रथमोपचार मदत दिली जाते, म्हणून समुदाय सुरक्षित राहू शकतो. थोडक्यात, प्रथमोपचार मदत वा देखभाल बऱ्याचदा महाविद्यालये, कामाच्या ठिकाणी, रस्त्यावर किंवा लांब पल्ल्याचा प्रवास करताना दुखापतीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी वापरले जातात. याव्यतिरिक्त, प्रथमोपचार मदत देण्याऱ्यांकडे लक्ष देणे समुदायासाठी उपयुक्त आहे कारण ते जीवन वाचवणारे आहेत. एखाद्याचा जीव वाचवण्यासाठी, परिस्थिती आणखी बिघडण्यापासून थांबवण्यासाठी किंवा एखाद्या व्यक्तीला आघातातून खूप लवकर बरे होण्यासाठी प्राथमिक मदत म्हणजे तात्काळ वैद्यकीय मदत देणे गरजेचे आहे. साथीदार जखमी असेल किंवा डॉक्टर येईपर्यंत

दुखापतीला धरून राहू शकत नाही तर अशा कोणालाही प्राथमिक मदतीची जाणीव असेल तर प्रथमोपचार मदत वरदान ठरते. प्रथमोपचार देणारे डॉक्टरांना देखील या प्रकरणाची पूर्ण माहिती झाल्यावर कळवू शकतात. प्रथमोपचाराचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे:

१. जखमी व्यक्तीचे प्राण वाचवता येतात.
२. प्रथमोपचार जलद उपचार करून वेदनेवर आराम मिळू शकतो.
३. औषध आणि त्याचे उपयोग याबद्दल ज्ञान मिळते.
४. जखमी व्यक्तींना मदत करून समाधान मिळते.
५. प्रथमोपचाराचे ज्ञान मिळते. उदा. नाडीचे प्रमाण मोजणे, तापमान मोजणे, जखमेवर साफसफाई आणि मलमपट्टी करणे इ.
६. जखमी व्यक्तीच्या काळजीसाठी प्रथमोपचार किट तयार करू शकतो.
७. वैद्यकीय व्यावसायिकांशी संवाद कसा साधावा याबद्दल ज्ञान मिळवा येते.
८. रुग्ण आणि डॉक्टरांसोबत परस्पर कौशल्य विकसित होते.
९. रोगमुक्तता होण्यास वेळ कमी लागतो.

सामाजिक सवलत (Floor Relief):

सामाजिक सवलत म्हणजे जे लोक आर्थिकदृष्ट्या गरीब आहेत त्यांना कपडे, अन्न, शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा यासारख्या जीवनाच्या आवश्यक आणि दैनंदिन गरजा देखील परवडत नाहीत, त्यांना अपुरे पोषण, रोगांचा उच्च धोका आणि जगण्यासाठी आवश्यक गोष्टींची आवश्यकता असते. हे गरीब आणि गरजू लोक त्यांचे जीवन जगण्यासाठी सामाजिक सवलती घेतात. उदाहरणार्थ- रोगाने भरलेल्या अपंग व्यक्तींना किंवा समाजातील ज्येष्ठ मतदारांना सवलत. आपण त्यांना सुखवस्तू जीवन देऊ शकत नाही परंतु त्यांच्या समृद्ध जीवनासाठी निवारा आणि अन्न यासारख्या किमान गरजा तरी पुरवू शकतो. गरीब आणि गरजू लोकांची सेवा करणे हे एक समंजस कार्य आहे. आपण त्यांच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी शिक्षण देखील देऊ शकतो, याचा अर्थ ते स्वतःच्या पायावर उभे राहू शकतात आणि ते कोणावरही अवलंबून राहणार नाही.

सामाजिक सवलतीच्या मदतीचे विविध मार्ग:

१. त्यांना हात पुढे करण्याऐवजी हात वर करून आणि त्यांच्या उपस्थितीचा आदर करून नैतिक समर्थन.
२. गरीब आणि गरजू लोकांना मदत करण्यासाठी फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम इत्यादी सोशल मीडियाद्वारे जागरूकता निर्माण करणे.
३. एनजीओ, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडून आर्थिक सहाय्य, सरकारी योजना आणि शैक्षणिक मदतीसाठी शिष्यवृत्ती इत्यादी धोरणे स्विकारणे.

४. त्यांच्यासाठी विविध मार्ग अवलंबून निधी उभारून जागृती निर्माण करणे जसे की रोड शो, डान्स शो, अन्न, किराणा सामान, कपडे, स्टेशनरी इत्यादीसाठी देणगी देणे.

आपण सर्व समुदायाचे घटक आहोत, मग ते भौगोलिक स्थानाच्या दृष्टीने असो किंवा आपण ज्या मूल्यांसह वाढलो त्यासह. आपल्या समाजापासून स्वतःला वेगळे करणे अशक्य आहे. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी देखील त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर, ते अशा गरजूना भेट देत आहेत जे आपण सर्वजण त्या समुदायाचा भाग आहोत, गरीब आणि गरजू लोकांच्या विकासासाठी कार्य करणार आहेत. त्यामुळे शिक्षक सामुदायिक संसाधनांचा वापर करून विद्यार्थ्यांना त्यांची सामाजिक कौशल्ये विकसित करण्यास आणि त्यांच्या भविष्यातील महत्वाकांक्षेसाठी तयार करण्यास मदत करू शकतात.

सामुदायिक संसाधने ही संसाधने आहेत जी समुदायातील व्यक्तींचे जीवन सुधारतात किंवा सुलभ करतात. ही संसाधने प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासाचा अविभाज्य घटक आहेत. खालील आकृतीमध्ये सामुदायिक संसाधनांचे काही नमुने आहेत;

दोन अक्षरी शब्द IT म्हणजेच माहिती तंत्रज्ञान हे समाजाशी ताळमेळ राखण्यासाठी अतिशय महत्वाचे आणि वेगाने वाढणारे तंत्रज्ञान बनले आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये खालील शिक्षण परिणाम सक्षम होतील;

१. भविष्यातील व्यवसायांसाठी माहिती तंत्रज्ञानाची जागरूकता निर्माण होईल.
२. आत्मविश्वास वाढेल आणि दैनंदिन जीवनात तंत्रज्ञान साधनांचा वापर होईल.
३. विविध सॉफ्टवेअर प्रोग्राम्सचे काम करण्याचे कौशल्य आत्मसात होईल.
४. कामात मदत म्हणून विविध सॉफ्टवेअर टूल, मायक्रोसॉफ्ट ऑफिसच्या टूल्सचा वापर होईल.
५. HTML (हायपरटेक्स्ट मार्कअप लॅंग्वेज) भाषा शिकता येईल.
६. समस्या सोडवण्यासाठी तर्क विकसित करता येईल आणि उपाय मिळवता येईल.
७. आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान सुधारेल.

अनेकदा शाळेला विविध मार्गांनी ऑडिओ-व्हिडिओ साहित्य कार्य शिक्षण शिकण्यासाठी सामुदायिक संसाधनांची उपयोगिता:

१. अध्यापन-अभ्यासाची माहिती देण्यासाठी संसाधन व्यक्तींना ऑडिओ/व्हिडिओ टेप किंवा वर्गात प्रोजेक्टर वापरून दिशानिर्देश दिले जातात. त्यांचा उपयोग उपक्रमशील शिक्षक शालेय कार्यक्रमांना किंवा कोणत्याही सामाजिक उपक्रमांना समृद्ध आणि चैतन्य देण्यासाठी करू शकतो.
२. शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालक एकत्र आर्थिक मदतीद्वारे अध्ययन - अध्यापन शिक्षणप्रक्रियेसाठी, विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन आणि डिजिटल अभिप्रायासाठी डिजिटल साधने खरेदी करतात.
३. शैक्षणिक साधने जसे की बुलेटिन बोर्ड, मासिके आणि वर्तमानपत्रे जगभरातील लोक आणि सर्वसाधारणपणे देशाविषयी दैनंदिन बातम्या आणि इतर उपयुक्त माहिती देणारी साधने.
४. क्रीडांगणे, सभागृह, व्यायामशाळा आणि दृकश्राव्य साहाय्य यांसारख्या सुविधाही प्रौढ समुदायाला शिक्षण आणि मनोरंजनाच्या उद्देशाने मोफत दिल्या जाऊ शकतात.
५. शाळा डिजिटल करण्यासाठी समाजातील सदस्य शाळेला आर्थिक मदत करू शकतात. समुदायातील राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संसाधन व्यक्तींवर चर्चा आयोजित करणे. विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन / ऑफलाइन चर्चा ऐकण्यासाठी आणि सहभागी होण्यासाठी आमंत्रित केले जाऊ शकते.

विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात शैक्षणिक सुधारणांचा केंद्रबिंदू म्हणून समाजाची खूप मोठी आणि महत्त्वाची भूमिका आहे. समाजातील सदस्य शाळा, विद्यार्थी आणि पालकांना नातेसंबंध टिकवून ठेवण्यासाठी पाठिंबा देतात. समाजातील लोकांशी चांगल्या प्रकारे जोडलेल्या शाळा वर्गाच्या आत आणि बाहेर सुरक्षित आणि आश्वासक वातावरण निर्माण करू शकतात.

४.३ कार्य शिक्षणाच्या संदर्भात समुदायाची भूमिका

विद्यार्थी उत्सुक वाचक, कुशल अभ्यासक, आत्मविश्वासपूर्ण, सामाजिकदृष्ट्या पारंगत, आदरणीय आणि जबाबदार नागरिक बनण्यासाठी आणि त्यांच्या वाढीसाठी समाज खूप महत्त्वपूर्ण आहे. समाजातील लोक म्हणजे त्याच ठिकाणी राहणाऱ्या आणि त्यांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करणाऱ्या लोकांचा समूह. समुदायाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे:

१. विविध लोकांना एकत्र करून समुदाय तयार केला जातो.
२. सर्व एकमेकांवर अवलंबून असतात.
३. सर्व एकमेकांशी जोडलेले आहेत.
४. या लोकांचे एक विशिष्ट ध्येय असते आणि ते त्यांचे अनुभव एकमेकांशी चर्चा व सामायिकरण करतात.

महात्मा गांधीजींनी शाळा आणि समुदायाच्या एकत्रीकरणाद्वारे नवीन संघटनांच्या स्थापनेवर भर दिला. आपल्या सर्वांना माहित आहे की शिक्षक आणि समाज सामायिकरणामुळे शैक्षणिक प्रक्रिया वाढतात.

समाजाकडून शाळेच्या पुढील अपेक्षा आहेत:

१. मुले नियमितपणे शाळेत आली पाहिजे.
२. मुलांनी शाळेत लक्ष दिले पाहिजे आणि शाळेकडे वक्तशीर असावे.
३. शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या नियोजनाद्वारे त्यांची क्षमता वाढवणे.
४. कार्यशिक्षणाची संबंधित उपक्रम निवडताना सूचना देऊ शकतात.
५. विद्वानांचे मूल्यांकन आणि मूल्यमापन करण्यात सक्रिय सहभाग.

५.३.१ समुदाय विकासात शाळेची भूमिका:

सामुदायिक विकासात शाळेच्या भूमिकेचा अतिशय महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे, शाळा आणि समुदाय हे परस्पर क्रियांच्या माध्यमातून नेहमीच एकमेकांना पूरक असतात. पालक आणि शिक्षक यांच्यातील दरी दूर करण्याचा प्रयत्न केल्याने अध्यापन-अध्ययन प्रक्रिया समृद्ध होते. शाळा ही एक वेगळी संस्था नसून समाजाचा एक भाग असावी; त्यामुळे शाळेला समाजासाठी आपले दरवाजे उघडावे लागतील.

शाळा समाजासाठी अनेक उपक्रम आयोजित करू शकते उदाहरणार्थ:

१. सेमिनार, कार्यशाळा इत्यादी दरम्यान शालेय कार्यक्रमांमध्ये स्वयंसेवक.
२. अपघात किंवा इतर कोणत्याही मदतीच्या वेळी रुग्णालयांमध्ये स्वयंसेवक.
३. प्रौढ साक्षरता अभ्यासक्रमाची व्यवस्था.
४. शालेय विद्यार्थी पल्स पोलिओ मोहीम, आधार कार्ड बनवणे इत्यादी काही उपक्रमात भाग घेत आहेत.
५. विद्यार्थी समाजातील सामाजिक सणांमध्ये सहभागी होतात.
६. शाळेने स्थानिक हस्तकलेचे प्रदर्शन आयोजित करण्यात सहभागी व्हावे.
७. शाळेतील गळती विद्यार्थ्यांचा शोध घेण्यासाठी सर्वेक्षण करणे.

५.४ सारांश

या घटकामध्ये विद्यार्थ्यांना कार्यशिक्षणामुळे श्रमाबद्ध आदर निर्माण होतो, प्रत्यक्ष अनुभव घेता येतो आणि समाजाच्या कल्याणासाठी सामाजिक जाणीव निर्माण होते. कल्याणकारी कामाच्या प्रकल्पांची उपयुक्तता, साक्षरता मोहिमेची संकल्पना आणि महत्त्व, काळजी आणि सामाजिक सवलत इ. कार्यशिक्षणाशी संबंधित उपक्रमांचे समन्वय आणि वृद्धी, ऑडिओ-व्हिडिओ सामग्रीसाठी सामुदायिक संसाधनांचा वापर करून शिक्षक कार्यशिक्षण विषय कसा

शिकवू शकतो हे देखील या घटकाद्वारे कळले. तसेच आपण कार्यशिक्षणाच्या संदर्भात समुदायाची भूमिका समजू शकतो. या घटकाद्वारे विकसित झालेल्या समजामुळे विविध मार्गांनी कामगार शिक्षणाच्या वाढीस सुरुवात होऊ शकते.

५.५ स्वाध्याय

१. समुदाय म्हणजे काय?
२. विविध उपक्रमांद्वारे 'समाजसेवा प्रकल्पाची उपयुक्तता' समजावून सांगा.
३. कार्यशिक्षणाच्या संदर्भात समुदायाची भूमिका स्पष्ट करा.
४. ऑडिओ-व्हिडिओ साहित्य कार्यशिक्षण शिकण्यासाठी सामुदायिक संसाधनांची उपयोगिता वापराबद्दल थोडक्यात लिहा.
५. सामाजिक सवलत (Floor Relief) या संकल्पनेचा सामाजिक संदर्भातील अर्थ स्पष्ट करा.

संक्षिप्त उत्तरे.

१. समुदाय सेवेचे फायदे.
२. साक्षरता मोहिमेचे महत्त्व
३. प्रथमोपचाराचे महत्त्व
४. ऑडिओ-व्हिडिओ सामग्रीसाठी सामुदायिक संसाधनांचा वापर

५.६ संदर्भसूची

- A.A. Adegboye, "Issues in Citizenship Education". Barm Clem Publishers, Ikere-Ekiti, 2010.
- Borzilai Cod, Communities and Laco: Politics and Culture of Legal Entitles. University of Michigan pius Arm Arbor, 2003.
- J.Castek, Ethow cutten, secutun and charities, priesise hall. New York, 2012.
- S.O. Deck, "Issues and problem of National Development." Clean Publishers Limited. Ikere Ekiti. 2011
- S.O.Dada, "Issues and Problems of National Development". Clem Ltd. Ikere –Ekiti, Nigeria.
- E.H. Ibeh, "Introduction to Psychology of Education". Greenwich. Ado – Ekiti, 2009.

- S.K. Kochhar, "The teaching of social studies". Sterling publishers. Nilcho Delli, 2012.
- J.Mc-Knight, "Building Community" AHEC Community Parties Annual Conference Keynote address. Northwestern University: Centres for Urban Attain and Policy Research. Oxford Advanced Learners Dictionary 7th Edition, 1992.

कार्यशिक्षण आणि विकासासाठी बहुउद्देशीय शाळा

घटक रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ बहुउद्देशीय शाळा
 - ६.२.१ अर्थ
 - ६.२.२ ध्येय आणि उद्दिष्टे
 - ६.२.३ गरज
 - ६.२.४ महत्त्व
 - ६.२.५ बहुउद्देशीय शाळेची भूमिका
- ६.३ शाळा, उच्च शिक्षण आणि अध्यापक शिक्षण संस्थांमधील कार्यशिक्षण कार्यक्रमांच्या निवडीसाठी निकष
 - ६.३.१ कार्य शिक्षण
 - ६.३.२ शाळेतील कामाच्या शिक्षणासाठी किंवा निवडीचे निकष
 - ६.३.३ उच्चशिक्षणातील कार्यशिक्षणाच्या निवडीसाठी निकष
 - ६.३.४ शिक्षक प्रशिक्षणातील कार्यशिक्षणाच्या निवडीसाठी निकष
- ६.४ कार्यशिक्षण आणि विकास
 - ६.४.१ वैयक्तिक विकास
 - ६.४.२ सामाजिक विकास
 - ६.४.३ राजकीय आणि आर्थिक विकास
 - ६.४.४ राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय विकास
- ६.५ पुनरावृत्ती
- ६.६ स्वाध्याय
- ६.७ संदर्भसूची

६.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यावर, तुम्ही हे करू शकाल:

- बहुउद्देशीय शाळेचा अर्थ, तिचे ध्येय आणि उद्दिष्टे, गरज, बहुउद्देशीय शाळेचे महत्त्व सांगू शकाल.
- बहुउद्देशीयशाळेच्या भूमिकेचे वर्णन करू शकाल.

- शालेय स्तरावर, उच्चशिक्षण स्तरावर आणि शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमातील कार्यशिक्षणाचे निकष समजून घेऊ शकाल.
- कार्यशिक्षणाद्वारे वैयक्तिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय विकासाच्या स्वरूपात विकास स्पष्ट करू शकाल.

६.१ प्रस्तावना

मुदलियार आयोग म्हणून ओळखला जाणारा माध्यमिक शिक्षण आयोग सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यासाठी आणि राष्ट्रासाठी त्यात (शिक्षणव्यवस्थेत) सुधारणा करण्यासाठी भारत सरकारने त्यांच्या ठरावानुसार नियुक्त केला होता. डॉ. ए. लक्ष्मणस्वामी मुदलियार हे मद्रास विद्यापीठाचे कुलगुरू होते.

स्वातंत्र्यानंतर भारताला शिक्षण व्यवस्थेत बदलाची गरज होती. भारतात माध्यमिक शाळांची संख्या वाढत होती. माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची काळजी घेणे खूप गरजेचे होते.

ऑगस्ट १९६३ मध्ये अहवाल सादर करताना, आयोगाच्या प्रमुख शिफारशीपैकी एक अशी होती की मध्य किंवा कनिष्ठ माध्यमिक किंवा वरिष्ठ मूलभूत टप्प्यासाठी ३ वर्षांचा कालावधी आणि उच्च माध्यमिक टप्प्यात ४ वर्षांचा कालावधी समाविष्ट असावा.

भारतातील माध्यमिक शिक्षण सुधारण्यासाठी मुदलियार आयोगाच्या तीन मुख्य सूचना खालील प्रमाणे आहेत:

१. माध्यमिक शिक्षणाचा कालावधी
२. अभ्यासक्रमांचे विविधीकरण
३. बहुउद्देशीय शाळा

स्वातंत्र्यापूर्वी भारतात कोणत्या प्रकारची शैक्षणिक व्यवस्था प्रचलित होती हे आपल्याला आधीच माहीत आहे. ते लोकांच्या हिताचे रक्षण करण्यात आणि मदत करण्यात कितपत यशस्वी झाले हे देखील आपल्याला माहीत आहे. स्वातंत्र्यानंतर देशातील शिक्षणतज्ज्ञांनी शिक्षणाच्या समस्यांकडे लक्ष दिले आणि काही बदल व सुधारणा केल्या.

माध्यमिक शिक्षणातील त्रुटी लक्षात घेऊन मुदलियार आयोग या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या माध्यमिक शिक्षण आयोगाने माध्यमिक शिक्षण अभ्यास क्रमात क्रांतिकारी बदल करण्याची शिफारस केली. या आयोगाने अभ्यासक्रमातील विविध गटांसह बहुउद्देशीय शाळा उघडण्यावर विशेषभर दिला.

बहुउद्देशीय शाळा सुरू करणे हे सध्याच्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे पाऊल आहे. प्राथमिक शाळा स्तरावर मुलांना काही हस्तकला शिकवल्या जातात, म्हणजेच मूलभूत प्राथमिक शाळांमध्ये मुलांना काही मूलभूत हस्तकलेचे प्रशिक्षण दिले जाते.

६.२ बहुउद्देशीय शाळा

मुदलियार आयोगाने परिभाषित केलेल्या बहुउद्देशीय शाळा म्हणजे अशा शाळा ज्या विविध विषयांचा अभ्यास करून विद्यार्थ्यांच्या विविध अभिरुची, योग्यता आणि उद्दिष्टे पूर्ण करतात. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा नैसर्गिक आणि सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते.

६.२.१ अर्थ:

एक बहुउद्देशीय शाळा विविध उद्दिष्टे, आवडी आणि क्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी विविध प्रकारचे अभ्यासक्रम प्रदान करण्याचा प्रयत्न करते. प्रत्येक विद्यार्थ्यांसाठी, त्याने निवडलेल्या विशेष अभ्यासक्रमात त्याची नैसर्गिक योग्यता आणि कल वापरण्याची आणि विकसित करण्याची एक योग्य संधी प्रदान करण्याचा प्रयत्न करतो.

- (i) विविध अभ्यासक्रमांची तयारी करणार्या विद्यार्थ्यांमधील सर्व अस्पष्ट भेद काढून टाकते आणि शैक्षणिक प्रणालीला खरोखर लोकशाही आधारावर ठेवणे शक्य करते;
- (ii) हे शैक्षणिक माध्यमांची अधिक विविधता प्रदान करते आणि त्याद्वारे अभ्यासाच्या निवडीमध्ये योग्य शैक्षणिक मार्गदर्शन सुलभ करते;
- (iii) चुकीच्या पद्धतीने वर्गीकृत विद्यार्थ्यांच्या समस्येचे निराकरण करण्यात मदत होते, कारण एकाच शाळेतील बदलीची व्यवस्था करणे एका शाळेतून दुसऱ्या शाळेत हस्तांतरित करण्यापेक्षा सोपे जाते.

६.२.२ ध्येय आणि उद्दिष्टे:

ध्येय:

बहुउद्देशीय शाळांचे ध्येय विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीचे विविध विषय निवडून अभ्यासण्याची मुभा देऊन एकतर्फी शाळांच्या त्रुटींचे उच्चाटन करणे हा आहे जेणे करून ते (विद्यार्थी) स्वावलंबी, व्यावहारिक आणि योग्य नागरिक बनतील.

उद्दिष्टे:

मुदलियार आयोगाने खालील उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी या शाळा सुरू करण्याची शिफारस केली आहे:

- (१) प्रत्येक विद्यार्थी, माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर स्वावलंबी होऊ शकतो. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आयोगाने अनिवार्य हस्तकला विषय सुरू करण्याची शिफारस केली आहे जेणेकरून विद्यार्थ्यांला जेव्हा गरज भासेल तेव्हा तो आपला उदरनिर्वाह करू शकेल.
- (२) बहुउद्देशीय शाळांच्या स्थापनेमुळे एकतर्फी शाळांचे दोष दूर होतील. शाळेत शिकवल्या जाणाऱ्या विषयांच्या लांबलचक यादीतून प्रत्येक विद्यार्थ्यांला त्याच्या

आवडीचा विषय निवडण्याची संधी मिळते. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या योग्य आणि पूर्ण विकासासाठी हे आवश्यक आहे.

६.२.३ गरज:

बहुउद्देशीय शाळा सुरु करणे हे सध्याच्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे पाऊल आहे. प्राथमिक शाळा स्तरावर मुलांना काही हस्तकला शिकवल्या जातात, म्हणजेच मूलभूत प्राथमिक शाळांमध्ये मुलांना काही मूलभूत हस्तकलेचे प्रशिक्षण दिले जाते.

परंतु उच्च वर्गात हस्तकलेचे प्रशिक्षण चालू ठेवण्याची तरतूद नसल्यामुळे, प्राथमिक शाळेत विद्यार्थी जे काही शिकतो त्याचा काही उपयोग होत नाही. याचा स्वाभाविकच अर्थ मूलभूत शिक्षणाचा गैरवापर होतो.

त्यामुळे बहुउद्देशीय शाळांमध्ये विविध हस्तकलेचे प्रशिक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. अशाप्रकारे प्राथमिक शिक्षणातील अपव्यय रोखता येईल आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याला बहुउद्देशीय शाळांद्वारे त्याच्यापूर्वीच्या मूलभूत शिक्षणाचा फायदा घेण्याची संधी मिळू शकेल.

विद्यार्थी वेगवेगळ्या प्राथमिक किंवा मूलभूत शाळांमधून माध्यमिक शाळेत येतात. त्यांची अभिरुची, क्षमता आणि उद्दिष्टे यात खूप फरक असतो. काहीना गणित आणि विज्ञान आवडते तर काहीना साहित्याची आवड असते.

काहीना जीवशास्त्र शिकण्याची आवड असते तर अनेकांना ललितकला शिकण्याची आवड असते. स्पष्टपणे, विद्यार्थ्यांमध्ये भिन्न अभिरुची आणि आवड असते आणि त्यांना त्यानुसार विषयांचा अभ्यास करायचा असतो.

या परिस्थितीत विद्यार्थ्यांना अभ्यासाचा एक समान नमुना घेण्यास भाग पाडणे केवळ मूर्खपणाचे आहे. हे विद्यार्थ्यांच्या मूल विद्याशाखेसाठी हानिकारक ठरते आणि त्यांचा विकास खुंटतो.

विविध अभिरुचीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्यासाठी खुला असलेला एकमेव अभ्यासक्रम म्हणजे अधिक बहुउद्देशीय शाळा उघडणे जेणेकरून त्यांना त्यांच्या आवडीच्या विषयांचा अभ्यास करता येईल आणि त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वांगीण विकसित होईल.

विविध अभिरुचीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्यासाठी खुला असलेला एकमेव अभ्यासक्रम म्हणजे अधिक बहुउद्देशीय शाळा उघडणे जेणेकरून त्यांना त्यांच्या आवडीच्या विषयांचा अभ्यास करता येईल आणि त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वांगीण विकसित होईल.

अनेक मुलं सामान्यतः प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होई पर्यंत पौगंडावस्थेपर्यंत पोहोचतात. त्यांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून हे वय अत्यंत महत्त्वाचे असते. त्यांच्या आवडीनिवडी, कल आणि अभिरुची या टप्प्यावर फारश्या स्पष्ट नसतात.

म्हणूनच, त्यांच्या भविष्यातील वाढीसाठी त्यांना काळजीपूर्वक मार्गदर्शन करणे फार महत्त्वाचे असते. या टप्प्यावर त्यांच्या आवडीचे विषय त्यांच्या विकासाची गती वाढवतात,

तर नावडते विषय त्यांच्यावर लादल्यास त्यांची नैसर्गिक वाढ खुंटतात. त्यामुळे बहुउद्देशीय शाळाच त्यांना त्यांच्या नैसर्गिक विकासाला चालना देण्यासाठी मदत करू शकतात.

याशिवाय या बहुउद्देशीय शाळांमुळे मुलांमध्ये अंगमेहनतीची आवड निर्माण होईल. काही लोकांचे असे मत आहे की यू.एस.ए. इत्यादी काही पाश्चात्य देशांमध्ये प्रथे प्रमाणे तांत्रिक आणि कलाशाळा स्वतंत्रपणे उघडल्या पाहिजेत, याचा अर्थ बहुउद्देशीय शाळां ऐवजी दोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या शाळा उघडल्या पाहिजेत.

परंतु भारतात, जेथे प्राचीन काळापासून मानसिक श्रम शारीरिक श्रमापेक्षा श्रेष्ठ मानले जात होते, तेथे तांत्रिक आणि व्यावसायिक शाळांचे भवितव्य काय असेल याचा अंदाज लावला जाऊ शकतो.

यू.एस.ए. सारख्या काही प्रगतीशील देशांमध्ये ही जिथे अंगमेहनतीला उच्च स्थान दिले जाते, तिथे ही तांत्रिक आणि व्यावसायिक शाळांना इतर संस्थांप्रमाणे मान मिळत नाही. त्यामुळे आपल्या देशाच्या विकासात बहुउद्देशीय शाळांचा मोलाचा वाटा आहे.

६.२.४ महत्त्व:

देशाच्या सध्याच्या व्यवस्थेमध्ये बहुउद्देशीय शाळांची भूमिका महत्त्वाची आहे. या शाळा विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीनुसार विषय निवडण्याची मुभा देतात. परिणामी, त्यांचा भावनिक आणि मानसिक विकास नैसर्गिक पद्धतीने होईल.

त्यांना श्रमाचे महत्त्व समजेल. त्यांना प्राथमिक किंवा मूलभूत वर्गात शिकलेल्या हस्तकलेचे ज्ञान वाढवण्याची संधी मिळेल. माध्यमिक शाळांच्या काही दोषांवर बहुउद्देशीय शाळांमध्ये उपाय सापडतील.

विविध विषयांच्या अभ्यासाच्या तरतुदीमुळे शाळा बदलण्याची गरज दूर होईल. शिक्षण व्यवस्थेला लोकशाहीची भावना दिली जाईल. या शाळांचे प्रशिक्षित विद्यार्थी देशाच्या विविध विकास योजनांमध्ये मालमत्ता सिद्ध करतील. विविध विषयांच्या अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा समतोल विकास होईल.

६.२.५ बहुउद्देशीय शाळेची भूमिका:

१. बहुउद्देशीय शाळांनी श्रम आधारित कामाची सवय लावावी.
२. बहुउद्देशीय शाळांनी विविध व्यवसायांसाठी आवश्यक असलेली विविध कौशल्ये आणि क्षमता विकसित केल्या पाहिजेत.
३. बहुउद्देशीय शाळांनी विद्यार्थ्यांमध्ये श्रमाचा सन्मान, समायोजन, स्वतंत्रकार्य, नेतृत्व, सहकार्य ही मूल्ये विकसित केली पाहिजेत.
४. बहुउद्देशीय शाळांनी विद्यार्थ्यांमध्ये समाजसेवेची वृत्ती निर्माण करण्याची संधी दिली पाहिजे.

५. बहुउद्देशीय शाळा कुशल कामगारांशी संबंधित समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम असाव्यात.
६. बहुउद्देशीय शाळांनी व्यावसायिक शिक्षणाच्या पुढील अभ्यासक्रमासाठी पायाभूत अभ्यासक्रम म्हणून काम केले पाहिजे.
७. बहुउद्देशीय शाळा मर्यादित अर्थाने संपत्ती निर्माण करू शकल्या पाहिजेत.
८. बहुउद्देशीय शाळांनी विद्यार्थ्यांना त्यांच्यातील लपलेल्या क्षमता आणि क्षमतांची जाणीव करून दिली पाहिजे.

६.३. शाळा, उच्च शिक्षण आणि अध्यापक शिक्षण संस्थांमधील कार्यशिक्षण कार्यक्रमांच्या निवडीसाठी निकष

६.३.१ कार्य शिक्षण:

कार्य शिक्षण म्हणजे कृती आणि कार्यक्रमांवर आधारित अनुभवांद्वारे शिक्षण.

व्याख्या:

कार्य शिक्षण म्हणजे शाळा, महाविद्यालय, घर, कार्यशाळा, शेतात, कारखान्यात किंवा उत्पादनाशी संबंधित इतर कोणत्याही ठिकाणी केलेल्या उत्पादक कामात सहभाग घेऊन शिक्षण घेणे.

- कोठारी आयोग

सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त उत्पादक कार्य म्हणजे अर्थपूर्ण आणि हेतु पुरस्सर केलेले कार्य आणि ज्याचा परिणाम सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त उत्पादन किंवा सेवामध्ये होतो.

- ईश्वर भाई पटेल समिती

६.३.२ शाळेतील कामाच्या शिक्षणासाठी किंवा निवडीचे निकष:

शालेय अभ्यासक्रमाच्या केंद्रस्थानी सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त उत्पादक कार्य (SUPW) असल्यामुळे उत्पादक कार्याचा शिक्षक आणि समाज यांच्याशी संपर्क आला; पूर्वी विषय आणि शिक्षक हे अभ्यासक्रमाच्या केंद्रस्थानी होते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ मध्ये, विद्यार्थीकेंद्रीत शिक्षणावर भर देण्यात आला कारण सध्याच्या अभ्यासक्रमात विद्यार्थी केंद्रस्थानी आहे, शिक्षण हे जीवनाभिमुख असले पाहिजे म्हणून समाजकेंद्रीत शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. पूर्वीच्या अभ्यासक्रमामुळे शालेय अभ्यासक्रम आणि समाज यांच्यात अंतर निर्माण झाले. आता शाळा समाजाभिमुख बनवण्यासाठी आणि त्याद्वारे सामाजिक गरजा आणि त्या गरजा पूर्ण करण्यात शाळेचा सहभाग याविषयी जागरूकता निर्माण करण्याचे महत्त्व बदलले आहे. समाजातील सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात शाळेच्या सहभागावर ही भर दिला जातो. वैज्ञानिक वृत्ती आणि तंत्रशिक्षणाचा वापर होणे अपेक्षित आहे. या पार्श्वभूमीवर कार्य शिक्षणाचे उपक्रम खालील निकषांवर निवडले जावेत:

- उपक्रम हे शिक्षणाचे अविभाज्य घटक असावे.
- त्यांनी समुदाय आणि सामाजिक गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत.
- त्यांनी समाजातील तेढ कमी करून समजूतदारपणा वाढवला पाहिजे.
- ते उत्पादक असले पाहिजेत आणि तंत्रज्ञान आणि विज्ञान यांना जोडले पाहिजे.
- शिक्षणामध्ये स्थानिक व्यवसायाचा प्रामुख्याने विचार केला पाहिजे.
- कार्य शिक्षण कार्यक्रम वाढत्या व्यवसायास पूरक असावेत आणि त्यांचा मनुष्यशक्तीशी जवळचा संबंध असावा.
- त्यांनी सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची समान संधी दिली पाहिजे. शारीरिक आणि बौद्धिक क्षमतेचा विचार केला पाहिजे. कार्याक्रमांचे नियोजन वाढत्या दर्जाचे असावे. विद्यार्थ्यांने आवडलेल्या, पचवलेल्या आणि सक्षमपणे सोपवलेल्या क्रियाच निवडल्या पाहिजेत.
- विद्यार्थी आजूबाजूच्या समस्यांमध्ये रस घेतील. ते आपला परिसर सुधारण्याचा प्रयत्न करतील आणि शहरांकडे धाव घेण्याच्या प्रवृत्ती पासून दूर जातील.
- कार्य शिक्षणाने विद्यार्थ्यांना सहभागाद्वारे अनौपचारिक शिक्षण देण्यासाठी प्रेरित केले पाहिजे.
- उपक्रमांद्वारे आत्मनिर्भरता आणि आत्मनिर्भरता याबद्दल आत्मीयता निर्माण केली पाहिजे आणि राष्ट्रीय विकास आणि राष्ट्रीय अभिमान जोपासला गेला पाहिजे.

६.३.३ उच्च शिक्षणातील कार्य शिक्षणाच्या निवडीसाठी निकष:

- कार्य शिक्षणासाठी उपक्रम निवडताना कार्य शिक्षणाची उद्दिष्टे विचारात घेतली पाहिजेत.
- विद्यार्थ्यांची पातळी आणि गरजा विचारात घेतल्या पाहिजेत.
- तसेच कार्य शिक्षण उपक्रम निवडताना विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी विचारात घ्यावी.
- कार्य शिक्षण उपक्रम निवडताना वेळ आणि जागेची उपलब्धता विचारात घेतली पाहिजे.
- उच्च शिक्षणाच्या टप्प्यावर कामाच्या शैक्षणिक कार्याक्रमांवर अधिक लक्षकेंद्रित केले पाहिजे म्हणून कार्यक्रम निवडण्यापूर्वी समस्या ओळखणे आवश्यक आहे.
- उच्च शिक्षण स्तरावर कामाच्या शिक्षणात हाताने काम आणि समुदायाचा सहभाग असावा.
- कार्य शिक्षणाचे उपक्रम विशिष्ट क्षेत्राशी संबंधित आणि विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार अधिक केंद्रित असले पाहिजेत.

६.३.४ शिक्षक प्रशिक्षणातील कार्य शिक्षणाच्या निवडीसाठी निकषः

- कार्य शिक्षण हा आंतरावासाचा (इंटरशिपचा) भाग असावा म्हणजे सराव पाठ.
- कार्य शिक्षण हे सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त आणि स्थानिक समुदायाच्या गरजेनुसार असले पाहिजे.
- कार्य शिक्षणामध्ये स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने कार्यक्रमांचा समावेश असावा आणि समुदायाचा सहभाग अनिवार्य आहे.
- कार्य शिक्षणाने शालेय स्तरावर कार्य शिक्षण कसे पार पाडायचे याचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे.
- विविध स्थानिक शाळांमधील शैक्षणिक उपक्रमांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी शाळेतील शिक्षकांच्या मदतीने केली जावी.

६.४ कार्य शिक्षण आणि विकास

कार्य शिक्षणामुळे सर्वांगीण विकास होतो म्हणजे ज्ञानात्मक क्षेत्र, भावात्मक क्षेत्र आणि क्रियात्मक क्षेत्र या तीन ही क्षेत्रांचा विकास होतो. हे केवळ व्यक्तींचा विकासच करत नाही तर सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय विकासदेखील करते.

६.४.१ वैयक्तिक विकासः

कार्य शिक्षणात स्वयं-श्रमाला महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. इथे मुलं स्वतःहून शक्य तितक्या क्रिया / कार्य (ॲक्टिव्हिटी) करतात. परिणामी परिश्रम, प्रयत्न, धाडस, पुढाकार घेणे, अंग मेहनतीचा आदर, आत्मविश्वास आणि आत्मविश्वास आणि आत्मनिर्भरता इत्यादी मूल्ये मुलांमध्ये आपोआप विकसित होतात. कार्य शिक्षण मुलांना स्वावलंबनाचे प्रशिक्षण देते.

कार्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना कार्य मूल्ये, उत्पादकता आणि आत्मनिर्भरता यासारखी कौशल्ये विकसित करण्यात मदत करते. या व्यतिरिक्त, कार्य शिक्षण विद्यार्थ्यांना त्यांच्या नैसर्गिक आवडी आणि अभ्यासाचे योग्य अभ्यासक्रम निवडण्यासाठी योग्यता ओळखण्यास मदत करते. कार्य शिक्षण व्यावहारिक कौशल्य सुधारण्यावर लक्षकेंद्रित करते. पर्यावरण संवर्धन, मानवी दृष्टिकोन, सामाजिक जबाबदारीची जाणीव आणि समाजसेवा सारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन देते.

कार्य शिक्षणामुळे एकात्मिक विकास होतो, डोके, हृदय आणि हाताचा एकात्मिक विकास म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, भावपूर्ण आणि क्रियात्मक क्षेत्रांचा विकास होतो. त्यामुळे कार्यशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होतो.

६.४.२ सामाजिक विकासः

कार्य शिक्षणामुळे मुलांमध्ये सामुदायिक जीवन विकसित होते. सांघिक भावना, खांद्याला खांदा लावून काम करणे म्हणजे सहकार्य आणि परस्पर मदतीची भावना. मुले सामुदायिक जीवनातून सामाजिक समायोजनाची क्षमता आत्मसात करतात. पारंपारिक शिक्षण-

व्यवस्थेत केवळ वर्ग-खोल्यातील अध्यापन सामूहिकरित्या केले जाते. तेथेही उपक्रमांऐवजी भाषण किंवा व्याख्यानाच्या माध्यमातून शिक्षण दिले जात आहे. परिणामी मुलांमध्ये सामाजिकतेचा विकास अपेक्षित पातळीवर होत नाही. कार्यशिक्षण व्यवस्थेत, दैनंदिन जीवनातील व्यवहार आणि उद्योगातील विविध कार्यक्रमांच्याद्वारे सामुदायिक जीवनाचे शिक्षण दिले जाते. शालेय दैनंदिन उपक्रम आणि श्रमिक, सर्जनशील आणि उत्पादक उपक्रम हे सामुदायिक शिक्षणाचे माध्यम बनले आहे. अशाप्रकारे मुलामध्ये नैसर्गिकरित्या सामाजिकता विकसित होते.

कार्य शिक्षण विविध प्रकारच्या व्यवसायांसाठी कुशल कामगार देखील प्रदान करते. त्यामुळे विद्यार्थी आणि पालकांमध्ये व्यावसायिक शिक्षणाच्या कल्पनेला चालना मिळते.

६.४.३ राजकीय आणि आर्थिक विकास:

भारत हा खूप मोठ्या लोकसंख्येचा देश आहे. त्यामुळे गरिबी आणि बेरोजगारीच्या समस्यांना नेहमीच सामोरे जावे लागते. भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या राष्ट्रीय धोरणात वेगवान आणि स्पर्धात्मक प्रगती दिसून आली पाहिजे. हे प्रत्येक व्यक्तीची उत्पादकता वाढवण्याची आपली जबाबदारी देखील दर्शवते. आपल्या देशासमोरील विविध समस्यांपैकी प्रत्येकाला रोजगार उपलब्ध करून देणे ही एक महत्त्वाची समस्या आहे. या समस्यांवर उपाय म्हणजे कार्य शिक्षण या विषयाचा समावेश करणे. राष्ट्राच्या विकासात नैसर्गिक संसाधने आणि मानव संसाधनांचा मोठा वाटा आहे. कार्य शिक्षणातून मनुष्यबळ विकास साधता येतो. कार्य शिक्षण हे एक प्रकारचे शिक्षण आहे ज्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादकता वाढते आणि त्यामुळे अधिक रोजगार, सामाजिक विकास होतो आणि देशाचा आर्थिक विकास होतो.

६.४.४ राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय विकास:

राष्ट्रीय विकास हा नेहमीच उद्योग आणि देशाच्या आर्थिक विकासावर अवलंबून असतो. कार्य शिक्षण क्रियेतून अध्ययनाच्या धोरणावर भर देते. हे विविध व्यवसायांशी संबंधित विविध कौशल्ये विकसित करण्यावर देखील भर देते. म्हणून कार्य शिक्षणाला "नोकरी मिळवण्यासाठीचे शिक्षण" असेही म्हणता येईल. कामाच्या माध्यमातून उद्योगाला कुशल कामगार मिळू शकतात ज्यामुळे उत्पादनाचा दर वाढतो आणि देशाचा आर्थिक विकास जलद होतो. जसजसा आर्थिक विकास वेगवान होतो तसतसा राष्ट्रीय विकासाचा दर वाढतो. उत्पादकता वाढणे, उद्योगांची संख्या वाढणे, आर्थिक विकासात होणारी वाढ यासर्वांमुळेच राष्ट्रीय विकास होतो.

आंतरराष्ट्रीय विकास हा जगभरातील विविध राष्ट्रांच्या विकासावर अवलंबून असतो. जर विविध देशांमध्ये अधिक रोजगार क्षमता आणि कुशलकामगार उपलब्ध असतील तर ते विविध देशांतील लोकांचे जीवनमान सुधारेल ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय विकासासाठी स्थिर आणि शांत जीवन जगता येईल.

६.५ पुनरावृत्ती

मुदलियार आयोगाच्या शिफारशीमधून बहुउद्देशीय शाळेची संकल्पना निर्माण झाली. भारत सरकारने पहिल्यांदा ऑक्टोबर १९५४ मध्ये ही योजना सुरु केली. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत २५० असलेल्या या शाळांची संख्या दुस-या योजनेत हजारहून अधिक झाली. परंतु शिक्षकांची कमतरता, योग्य पाठ्यपुस्तकांची कमतरता आणि बहुउद्देशीय शाळा ही संकल्पना भारतात फारशी काम करू शकली नाही. वेळापत्रकाची अयोग्यता, नवीन शाळा उघडण्यात अडचण आणि परिवर्तनाची अडचण, संपूर्ण तांत्रिक अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यात अडचण, अभ्यासक्रम निवडण्यात अडचण आणि पालकांच्या असंतोषाच्या समस्या. कार्य शिक्षण हे शालेय शिक्षण, अध्यापक शिक्षण आणि उच्च शिक्षणाचा अनिवार्य भाग असणे आवश्यक आहे जेणे करून विविध व्यवसायाशी संबंधित मूल्ये रुजवणे आणि उद्योगांसाठी आवश्यक कुशल कामगार तयार करणे. कामाच्या शिक्षणामुळे भारता सारख्या विकसनशील देशात बेरोजगारी कमी होईल आणि तरुणांमध्ये आत्मनिर्भरता, श्रमाचा सन्मान, आर्थिक स्वातंत्र्य यांसारखी मूल्ये रुजतील. त्यामुळे शेवटी आर्थिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय विकास होईल.

६.६ स्वाध्याय

१. बहुउद्देशीय शाळेची संकल्पना सांगा.
२. बहुउद्देशीय शाळेची गरज काय आहे?
३. बहुउद्देशीय शाळा म्हणजे काय ? त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.
४. समाजातील बहुउद्देशीय शाळेच्या भूमिकेचे वर्णन करा.
५. शालेय स्तरावर कार्यशिक्षण उपक्रम निवडण्याचे निकष स्पष्ट करा.
६. तुम्ही उच्च शिक्षण स्तरावर कार्य शिक्षणाचे निकष कसे ठरवाल.
७. अध्यापक प्रशिक्षण संस्थेतील कार्य शिक्षणाचे निकष स्पष्ट करा.
८. “कार्य शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होतो”समर्थन करा.
९. “कार्य शिक्षणामुळे राष्ट्रीय विकास होतो”समर्थन करा.

६.७ संदर्भसूची

Bibliography:

- Aggarwal, J.C. and Aggarwal, S.P.(1987) Vocational Education, New Delhi, Doba House Publication
- Bagade, Vishakha and Gore, Madhav (2010) Work Education, Pune, Nirali Prakashan

- Magre, S. and Francis, R. (2018) Project Based Activities: Insightful Journey, Mumbai, Dyan Prakash Publication.
- Report of Secondary Education Commission(1952-53)
- Report of National education policy 1986
- Report of National education policy 2020

Webliography:

- <https://www.shareyouessays.com/knowledge/short-essay-on-the-importance-of-multi-purpose-schools-in-india>
- <https://www.yourarticlelibrary.com/education/suggestions-by-mudaliar-commission-to-improve-secondary-education-in-india/44843>
- https://www.mkgandhi.org/articles/basic_edu.htm
- https://www.nios.ac.in/media/documents/dled/Block3_508.pdf
